

ТАРАС ШЕВЧЕНКО НА ПЕРШОМУ ЗАСЛАННЮ

(1/13 червня 1847—17/29 жовтня 1850).

КРИТИЧНО-БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Написав *Ол. Кониський*.

. Горе нам
Невольникам і сиротам
В степу безкраїм за Уралом.
Т. Шевченко.

Час перебування Шевченка на першому засланню обіймає три роки, чотири місяці і сімнадцять день. За сей час довело ся йому пять тяжких подорожий: з Петербурга в Орськ; з Орська двічі зміряти пішки Киргизький степ до Аральського моря; з Оренбурга знов в Орськ; і нарешті з Орська через Гурев-городок в Новопетровський форт! І на що, властиво, ганяли його по оттім подорожам? За що і на що його, ніби річ неодолювану, возили на курерських, водили етапом, закидали в каземати між варнаків, примушували плавати і на шкуні по морю і на човні в негодь осінню по річці Уралу? Єдине за те і на те, що б не дати йому писати і малювати і зробити з його „бравого жовніра“. Се була страшенна боротьба темного „третє - одділенського“ духу, зазбровного усїєю зброєю могутної сили материяльної, з голоручним безправним поетом-малюром і з його міцним, великим духом, зазбровним тільки глибокою вірою в свій ідеал, міцним нестеменим переконанням і самосвідомостю своєї народно-національної правди! Що ж? Бачимо, що дух тьми і неволі не поборов духа правди і сьвіту. Так воно було споконвіку між людьми, так повинно бути, так і буде доки сонця сьвіту!

За час сїєї боротьби двох великих велетнів — темного і сьвітлого оголошено досї чимало житєписного материялу; а про те все таки

стріваємо вельми значні прогалини. Маємо чимало такого материялу, що булоб ліпше, колиб його й зовсім не було, бо він нічого не вияснює, а тільки затемнює, збиває й утрудняє працю біографів. За те бажаного материялу, на пр. листів до Тараса Сергія Левицького, Репніної і ін. не маємо. Певна річ — частина їх гниє в архіві 3 відділення, а частина в архіві оренбурзькому. Роздобути списки з останніх у мене була, як здавалось мині, добра надія, і я чекав трохи не цілий рік, через що і спізнився з отсим нарисом. Надію мою якийсь вітер розвіяв. Правда в 2 кн. „Київської Старини“ сего року надруковано замітку д. Василева; вона написана ніби відповідь на ті питання, що мене інтересували, але ж майже нічого нового до того, що вже подав Гаршін, вона не дає; хоча з неї певно і добре знати, що в руках автора були ті самі архівні материяли, що і в Гаршіна. Так само не прийшли досі до мене обіцяні звістки і з Орського і з Оренбурга про відносини до Шевченка Гернової жінки і донощика Ісаєва. Таким чином вельми важних, чисто моральних сторін — і не можна мині було з'ясувати. — Не поталанило мині добути і обіцяну виписку з записки Бутакова до Обручова, що вирядив Шевченка до Аральської експедиції; не прислано і справоздання Бутакова про Шевченкові роботи в експедиції і т. ин. А все те, як говорила мині певна людина, є в оренбурзьких архівах. Будемо сподівати ся, що всі оті обіцянки з Оренбурга і Орська прийдуть таки, коли не до мене, так ще ліпше, до редакції „Київськ. Старини“.

Прогалини про експедицію і де-що про Орську фортецю — мусів я заповнити звістками з Тарасових оповідань „Близнець“ і по троху з „Несчастливого“.

Звісно, не можна сказати, що „Близнець“ (досі на жаль не надруковані по українськи) оповідання чисто автобіографічне; але вони дециду дають і за для Тарасової біографії. Вже ж пак, пишучи те оповідання під доглядом в Новопетровському, автор мусів чимало дійсности обминути, найпаче про життя в Орській фортеці; мусів переміняти наймення не тільки героїв, але й місць; мусів де що — яко покривець — додати з власної фантазії; а про те кожен, хто перечитає „Близнят“, зразу вгадає, що тут іде річ про самого автора і про експедицію Бутакова, і що чимало з того, що в оповіданню переживає Сокира — переживав в дійсности сам Шевченко. — Чимало фактів заведено в оповідання такими, якими вони були дійсне; на пр. про склад експедиції, про скорбут, про степ і т. инші.

Взагалі кажучи — отсей нарис здасть ся мині не таким повним, якого я бажав би; чимало треба б до його додати. Будемо

сподіватись, що оренбурзькі й орські люди і архиви пощедрїшають з оголошенням того материялу, що став добром громадським, і що нарешті ті урядові документи, які опинили ся в Ростові над Доном, в руках книгара д. Романовича, і про продаж яких він оголошував вже давно, жадаючи за них вельми великих грошей, не пропадуть невідомими.

Ялта 8/20 березіля року 1896.

I.

Пятий баталїон, до якого приписали Шевченка, перебував в Орській фортеці. Туди і відіслали Шевченка з Оренбурга.

Від Оренбурга до Орська трохи не 40 миль. Цікава річ, яким чином простовав Шевченко сей шлях? чи пішки, чи кіньми? На се можна б відповісти легко, коли б у нас були певні звістки про те — якого дня Шевченко рушив з Оренбурга і коли саме дістав ся до Орська? Але ж д. Василев в своїй новій статі¹⁾ каже тільки, що „Шевченко прибув до Орська 23 червня“. Сей день можна брати за певний; бо і сам Шевченко в своїх „Близнятах“²⁾ каже, що один з героїв того оповідання приїхав до Орська 23 квітня“. Вже ж квітень він ужив тут замість червня — єдине на те тільки, що б більш прикрити гірку правду того оповідання і не дати своєму начальству приводу гадати, що в тому оповіданню — фігурує сам автор.

На те, що б перейти пішки з Оренбурга до Орська, треба що найменш 10—14 день; то й виходить, що йдучи пішки, Шевченко (їдучи, звістни етапом) не достав ся б до Орська 23 червня. В споминках Косарева³⁾ є один вираз, що наводить на думку про пішу подорож Шевченка з Оренбурга. „Шевченка, каже Косарев, препроводили в Орськ“. Але сей враз, просто вираз урядовий; і визначає тільки, що Шевченка відіслали до Орська, і не подає спеціяльного значіння пішки.

Я не гадаю, щоб військовий уряд в Оренбурзі дав свої кошти на те, щоб почтовими кіньми відвезти „рядового“ Шевченка до Орська; хоча се й могло бути, але більш певною буде гадка, що оренбурзькі приклонники нашого поета: Лазаревський, Левицький,

¹⁾ Київ. Ст. 1896 кн. 2 стор. 130.

²⁾ „Близнецы“ стор. 224.

³⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 3 стор. 567.

Александровський і ин. скинули ся і дали на ту подорож гроші, і поетови можна було прохати начальство, що б дозволило везти його почтовими кіньми коштом його самого. Що Шевченко їхав, а не йшов з Оренбурга до Орська, так сю думку мою підпирає і власне оповіданнє Тараса про подорож Сокири до Орська.¹⁾

На подорож Ваті (в „Близнятах“) варто зауважити ще й через те, що тут стріваємо порівняннє села й людности великоруської з українською. Село велико-руське малює Шевченко непривітним, нечепурним, як і саму людність. Навпаки — село Островна (по дорозі в Орськ) заселене зайдами-Українцями, і тут, як і на Україні в селі, „ті ж верби зелені, такі ж хатки біленькі, закутані в зелене; дівчинка в плахті, завітчана, жене корову“. — Побачивши Островну, поет „аж заплакав, так живо нагадала вона йому рідний край прекрасний“. Далі поет намалював картину щирсердої привітливости островнянських Українців.²⁾ Островна так глибоко врізала ся в серце поета, що він сьпівав про неї і в віршах: „Ну що б здавало ся слова...“

Не доїздячи кільки верстов до Орська, перед очима Тараса показала ся пустиня, що ледом поняла його душу. За хвилину після тяжкого вражіння пустині, я, каже Шевченко³⁾, почав придивляти ся до скорботної панорами і по середині її помітив білу плямку, облямовану червоно-бурою смужкою. — „То Орськ біліє“, промовив ніби сам до себе поштар-погонич. — „Так от вона знаменита орська фортеця! промовив я майже голосно: і мині стало тяжко, сумно, тужливо, наче Господь знає яке велике нещастє дожидало мене в тій фортеці; а страховита пустиня навкруги здала ся мині викопаною могилою, що налагодила ся похоронити мене живим“. „Під'їздячи ближше до Орська, я думав, чи сьпівають в фортеці пісні? І ладен був бити ся хоч на який заклад, що не сьпівають; бо за такою декорациєю можливо тільки мертве мовчаннє да тяжкі зітханнє, а не пісні“. Перегодом стало знати, що ота біла плямка — була церква на горі, а червоно-бура смужка — дахи будівель, казарми, комори і иньше. Переїхавши через дерев'яний міст (через річку Урал) поет опинив ся в орській фортеці. Киргизи називають її — Я м а м - к а л а і отся назва за надто вірно відповідає характеру місцевости. „Орська фортеця, розповів нам Шевченко,⁴⁾ як не треба більш

¹⁾ Близнецы стор. 220 і далі.

²⁾ ibidem.

³⁾ ibid. 222 і далі.

⁴⁾ Несчастный стор. 690.

гармоніює з місцевостю навкруги її, — таж сама рівнина і одноманітність; з кольориту загального виділяється тільки невеличка церква на горі. Під горою з одного боку брудні саклі татарські, а з другого двір інженерний, де стоять каземати задля каторжників (варнаків). Проти інженерного двору — довга, понизька, деревяна будівля з невеличкими вікнами, — то батальонні казарми, біля них дерев'яний екзерцис-гаус; а далі майдан і церква, за нею — слобіда з маленькими домками.

Перше, що живого зустрів в Орську Шевченко, був гурт варнаків таврованих; вони лагодили шлях; бо сподівались приїзду корпусного начальника. За ними, ближше до казарми, муштровалися на майдані жовніри.¹⁾

Не треба мині говорити, яке вражіння на Тараса зробила отся картина першої знайомости з Орськом! Далі йшли не ліпші, а гірші зустрічі: він мусяв ставити ся перед усім начальством, аж доки не дійшов до найгіршого „круга“ свого „пекла“ — до казарми і, певна річ, з уст кожного начальника, почавши від дядьки до коменданта, вислухати тільки ж осоружне, скільки одноманітне і образливе напучування: „водки (горілки) не пий, служити ретельно, слухати ся старших і памятовати, що „за Богом молитва, за царем служба не пропадають“.

Першим ділом в Орську постановили нашого поета під аршин; зміряли, якого він зросту, завели його до „ранжирного списку“ (реєстру), записали в реєстр під N 191 „рядовимъ 2-й роты“ і написали його „формулярный списокъ“. Подаємо останній, бо він стає нам портретом нашого кобзаря, намальованим в кінці червня р. 1847 рукою ротного писаря, як знати з правопису, чоловіка темного.²⁾ Втім „списку“ читаємо, „що „рядовой“ Шевченко 2 роты на зріст 2 арш. 5 вершків; має лице чисте; волосє на голові і на бровах темно-русяве, очі темно-сірі; ніс звичайний. Був художником Петербурської академії художеств; а з якого він стану — невідомо; бо про се звісток не прислано. По царському приказу за злочинства прийшов на службу 23 червня р. 1847 в лінійний оренбурзький батальон N 5. Читати і писати уміє. По царському приказу за писання баламутних віршів, прийшов на службу рядовим, з правом на вислугу, під найпильніший догляд, з заборонаю писати і мальовати

¹⁾ Близицы стор. 225.

²⁾ Русск. Стар. 1891 кн. N стор. 438.

і що б від його ні в якому виді не могли виходити баламутні і пашквильні твори. — Не жонатий“.

Про зріст Шевченка маємо не однакові звістки. Начальник його роти в Новопетровському форті Косарев — раз каже,¹⁾ що на зріст Тарас був 2 ар. $3\frac{1}{4}$ вершка; вдруге²⁾ 2 арш. $1\frac{1}{4}$ вершка. — Очевидно, що останнє помилка. Ще більша помилка — звістка А. Матова,³⁾ переказана йому якимсь Аг. О. К., що бувби то фельдфеблем тїєї роти четвертого баталіону, до якої належав і Шевченко. — А. О. К. повідав, що „Шевченко був високого зросту“. Вже ж при високому зрості не стояв би він в „ранжирному“ реєстрі 191!.. Коли його записали 191, дак значить 190 чоловіка були в роті висші за його на зріст. Я признаю найбільш певною звістку „формулярного списку“, себ то 2 арш. і 5 вершків.

Жити Шевченко мусів, яко звичайний жовнір, вгурті з усіма жовнірами в казармі. Салдацька казарма і за нашого часу, коли на неї звернемо пильну увагу, — таке житло, якого і ворогови не можна зичити. Не кажу вже про недостачу повітря взагалі, а про повітре чисте годі й думати; не кажу про недостачу сьвіту і про иньші антигігієнічні умови; головна річ сего тяжкого життя — повна недостача спокою через життя гуртове. В казармі містилися люде ріжних народностей, релігій і характерів; не мало між ними було і дрочливих і пяних.

Тож не трудно виобразити собі салдацьку казарму 50 років назад, та ще в Орську, серед степу безлюдного! Нечисть і смород орської казарми розривала душу на шматки. Шевченко справедливо назвав її „смердячою хатою“.

У мене перед очима лежить фотографія з художницьки зробленого Шевченком ще року 1847 малюнку з тїєї казарми. Жаль бере, як глянеш на той малюнок! Я бачу довгу, понизьку хату, набиту людьми. На першому пляні „нари“, на них повно жовнірів, полягали горопашні — як хто спроміг ся: одному нігде примостити свої ноги; вони висять у його; у другого з „нар“ звисли руки, у того голова. Біля „нар“ поскидані чоботи; а иньші лежать в чоботах. Знати, що люде в сій групі потомлені. — За ними йде друга група, що розважає свою тугу горілкою, проганяє нею утому і нудьгу; тут іде, як кажуть „безшабашня“ гульня, сьпіви, галас, регіт, —

¹⁾ Київ. Ст. 1893 кн. 2.

²⁾ *ibid.* кн. 3.

³⁾ Русс. Вѣд. 1895 N 242.

щось дике, не людське. Праворуч від „нар“ під стіною на ослінчику примостив ся сам Тарас: він лагодить свою амуніцію; перед ним мале киргизча. Гляньте на стіни казарми: там порозвішувані штани, сорочки, салдацька муніція. В казармі повітря густе, аж темне. Легко уявити собі яке воно чисте, який спокій в тій казармі! Додаймо до сього малюнку, що в казарму позганяли людей з різних країв „неісходимої“ Росії: люде різних народностей, релігій, різних характерів, різних темпераментів... люде загнані сюди силоміць, люде зневолені, примушені таїти свої думки і бажання; люде примушені зовсім згубити або сховати своє я, своє почутте людського достоїнства, свій „образ Божий!“ — примушені „об’єдинити ся“ в автоматичній постаті жовніра, зневоленого, приголомшеного військовою дисципліною і зброєю її — бійкою!... В такому житті нема, тай не може бути чоловіка; тут тільки жовнір. Чоловіка тут сховано десь глибоко — преглибоко. Щоденне життя в казармі провадило ся таким чином. О 6 годині ранком барабан будив жовнірів, а за годину знов барабанили, щоб жовніри виходили на муштру. Муштровались з рушницями цілих три години! Годину спочивали, потім обідали хлібом да нікчемною стравою і знов спочивали годину, а спочивши знов на дві години муштровати ся. Після муштри, трохи спочивши, побивали новобранців, значить між ними й Шевченка, навчати „словесности“, себ то проказували на словах титули, наймення, наймення по батьку, призвище — усього начальства від фельдфебеля аж до військового міністра, разом з тим навчали, як витати і величати кожного начальника. Після „словесности“ вечеряли, ставали на молитву; о годині 9 барабан бив „зорю“ і в казарму приходила ніч. „Салдати — товариші починали тоді, писав Шевченко до княжни Репніної,¹⁾ розповідати — кого били в той день, кого обіцяли вибити; галас, крик, балалайка“. Нерви Тарасові не виносили сього пекла; він інколи втікав до кого будь з офіцерів, і досі офіцери приймали його по товариськи; але трапляло ся, що в кватері офіцера, гірше ніж в казармі. Він вертав ся до смердючої хати але тут: каже він ²⁾:

„Осядуть думи; розібють
На стократ серце і надію,
І те, що вимовить не вмію,
І все на світі проженуть

¹⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 264.

²⁾ Кобзар 1876 т. II стор. 103.

І спинять ніч: часи літами,
 Віками глухо потечуть...
 І я кривавими сльозами
 Не раз постелю омочу.
 Перелічу і дві і літа,
 Коли я, де, кого любив?
 Кому яке добро зробив?“

Журба, нудьга, скорботи так гризли душу і серце, що поет-жовнір — благав Бога,

„що б сьвітало.

Мов волі сонця сьвіту жду...
 Цьвіркун замовкне; „Зорю“ бють; —
 Благаю Бога, щоб смеркало;
 Бо на позорище ведуть
 Старого дурня муштровати“.

Так день — скрізь день минав тиждень. Приходила неділя. „Крадучи ся неначе злодій поза валами фортеці, виходив Тарас по над Уралом в степ широкий, мов на волю. Орська околиця з її степом — пустинею не заспокоювала його. „Місцевість тутешня, писав він до кн. Репніної 24 жовтня 1847 — сумна, одноманітна; худорляві річки Урал і Ор, сїриї гори голі, та киргизький степ без краю. Інколи степ оживає, коли найдуть бухарські каравани на верблюдах; але вони своїм життем ще прибільшують тугу. І у страдника - поета

„Болящее побите
 Серце стрепенеть ся,
 Мов рибонька над водою
 Тихо усьміхнеть ся,
 І полине голубкою
 По над чужим полем
 І я ніби оживаю
 На полі, на волі.
 І на гору високою
 Вихожу, дивлю ся
 І згадую Україну,
 І згадать бою ся
 І там степи, і тут степи,
 Та тут не такії, —
 Руді-руді, аж червоні,
 А там голубії,

Зеленії, мережані
 Нивами, ланами,
 Високими могилами
 Темними лугами...
 А тут бурян, піски, тали,
 І хоч би на сьміх де могила
 О давнім-давнї говорила :
 Неначе люде не жили!
 Од спокон-віку і до нинї
 Ховалась од людей пустиня,
 А ми таки її знайшли..
 Уже й твердинї поробили,
 Затого будуть і могили ..
 „Айда в казарми, айда в неволю!“
 Неначе крикне хто надо мною
 І я прокину ся! По-за горою
 Вертаюсь, краду ся по за Уралом
 Неначе злодїй той по-за валами“...

В наведених віршах (з послання до Козачковського) поет так виразно намалював нам тяжке страждання душі своєї, що всякі коментарі здають ся минї зайвими; скажу тільки, що не зрозумівши того становища душі Тарасової, в якому була вона, тоді коли водила рукою його, як писав він отей вірші, не можна зрозуміти і літературної ваги не тільки послання „До Козачковського“, але майже що і всіх поетичних творів Тарасових, написаних на заслання. Сї вірші я вважаю за початок того циклу Тарасових творів, написаних на заслання, в яких без волї автора, червоною ниткою пробиваєть ся суб'єктивне почуття заповідяної над ним неправди. Кажу: без волї автора, бо Шевченко не був злопам'ятливим, але ж, як і кожна людина, не спроможен був одірвати ся від самого себе. У кожного, хоч трохи талановитого письменника, трапляв ся на віку такий вчинок, що, так мовити, панує по всіх його творах, переміняючи тільки форму. Так і у Шевченка — почуття неволї переходить по всіх його творах. Се почуття панує в творах його над усїм; воно кермує талантом його з малку і до останку; воно виявляє, на мою думку, разом і вдачу того народу, вірним сином якого Шевченко був до останньої хвилини свого безталанного і повного великого трагізму життя. Тим то, найпаче в „невольничій поезії“ Шевченка, народне, літературне і авторське я — так суцільно злили ся, що роз'єднати їх річ не можлива.

II.

Таким чином пересидівши два місяці в тюрмі і опинившись в „смердячій“ казармі, Шевченко перш за все мусів тяжко карати ся муштрою. До муштри не тільки не було в його жадного хисту, але він, мимо своєї волі, гидовав ёю. „Ще як був я дитиною, читаємо в його журналі¹⁾, мене салдати не вабили, як се звичайно буває з дітьми. А коли почав я приходити до того віку, що вже розумієш справи, дак у мене прокинуло ся не переможне гидованне до „христілюбивого воїнства“. Гидованне моє більшало відповідно більшанню моїх зносин з людьми отсего „христілюбивого“ звання. Не скажу, чи воно случаем, чи справді так є, але мині не трапляло ся навіть з гвардії зустріти путящого чоловіка в мундурі. Коли трапить ся людина твереза, дак неминуче темпа і хвастун. А коли буде хоч з невеличкою іскрою розуму і сьвіту, так теж хвастун, а до того ще й п'яниця, лїтюга і розпустник. Річ натуральна, що гидованне зростало у мене до нудоти. І треба ж було облесливій долі моїй так уразливо і з такою злістю поглумити ся з мене: взяла тай пхнула мене в найсмердячу гущу отсего „христілюбивого“ стану. Коли б з мене був душоуб, кровопивець, то й тоді не можна б було приміркувати про мене більш тяжкої кари, як завдати мене салдатом до оренбурзького війська. От в сьому причина не вимовних моїх страждань; а до всього сего мині заборонено писати і малювати; відобрано у мене найблагороднійшу частину життя мого. Трибунал під проводом самого сатани не спроміг ся б виректи такого холодного нелюдського присуду, а бездушні справники справили його огидливо до ниточки. Поганин Август засилаючи Назона до хижих Готів, не забороняв ёму писати і малювати, а христіянин Микола заборонив мині і те і друге“.

На лихо Тарасови найблизше начальство його в Орській фортеці — командир роти Богомоллов був людина сувора, строгий формалїст і любив випити. Коли Шевченко в перше ставив ся перед ним, він не посоромив ся загрозити поетови різками, скоро він не добре поводити меть ся²⁾. Невдатність Шевченка до служби військової була очевидна; кожен, хто б глянув на його вайловату поstattь, се зразу б зрозумів. Але поручник Богомоллов на се не вважав і налягав, щоб вимуштровати з нашого поета „бравого салдата“.

¹⁾ Записки ст. 18.

²⁾ Чалий сторона 66.

Шевченко лишив нам споминки про те муштрованне: „тремтять було серце, каже він,¹⁾ аж замірає, а я мащу собі вуси, одягаю ся в мундур і стаю перед лице командира; а лице у його з хмелю червоне. Здам іспит з муштри і на сам кінець вислухаю, хоч дурне та довге напучуванне, як бравий салдат повинен поводити ся; за що він повинен любити Бога і своїх начальників, починаючи з „дядки“ та капрального ефрейтора. Тепер (1857, се б то по 10 роках) сьміх тай годі, бо я вже при звичаїв ся, а тоді було не до сьміху. Тоді я мусів похоронити в собі усяке людське почутте, та мовчки, не червоїючи і не біліючи, слухати моральне напучуванне з уст грабіжників і кровопійників.“

Баталіонний командир Мешков, людина очевидно розумнійша і гуманнійша ніж поручник Богомолів, спостерігаючи, що Шевченко не завоює собі салдацької муштри, хотів вплинути на його самолюбство і казав до його, що коли він буде офіцером, дак не вміти ме ступити в гостинному покою, як що не навчить ся „витягувати носок“, так як се личить бравому жовнірови. Але на Тараса така осторога її на волосину не вплинула. „Мині здаєть ся, каже він,²⁾ що бравий салдат менш ніж осел походить на чоловіка; отим-то я й подумати бою ся, щоб не дати ся на бравого салдата“... До того-ж „того до віку незабутнього дня, коли мині вичитали конфірмацію, я сам собі сказав, що з мене не зроблять салдата. Так таки і не зробили. Не тільки глибоко, а навіть і поверхом я не вивчив ні єдиного артикулу з рушницею“.

Таке тяжке становище, в якому опинив ся Шевченко в Орську, можна хоч трошки полегшити якою небудь розвагою, властивою людям більш-менш культурним, освіченим. Такою розвагою могло б стати ся товариство, листи приятелів і до приятелів Українців, нарешті, читанне книжок. Погляньмо, чи було у Шевченка хоч одно що з сього?

Не відомо мині, з яких фактів один з Тарасових біографів — Маслов, а за ним і професор М. І. Стороженко³⁾ кажуть, що Шевченкови було в Орську ліпше, ніж можна було сподівати ся. „Офіцери поводили ся з ним по товарицьки, а коли Шевченко і страждав морально, так головним чином з туги за рідним краєм та з мордовливої сьвідомости свого безправя і нарешті через заборону писати і малювати“.

¹⁾ Записки стор. 21.

²⁾ *ibidem* стор. 19.

³⁾ Київ. Стар. 1888 N 10.

Певна річ, що й того, про що каже д. Стороженко, досить на те, щоб така людина, як Шевченко, жахливо мордовала ся. Але ж в горі ми бачили вже і ще побачимо, як впливала на його муштра й казарма. А тепер річ поведемо про відносини до його офіцерів з Орської залози.

В листі до кн. Репніної Шевченко писав 26 лютого р. 1848 — „офіцери, спасибіг їм приймають мене по товариські“; одначе се було таке товариство, що він мусів від його втікати, бо в тому товаристві „гірш ніж в казармі“, додає поет в тому ж таки листі до Репніної, „і сі люди, да простить їм Господь! претендують ще на освіту, — через те, що де-кого з них прислано сюди з Росії. Боже мій! Не вже і мині судило ся таким ж стати? Страшно“. Але й таке товариство треба було прихилити до себе горілкою. Шевченко уживав простих але відповідних заходів: купить було чмало горілки та закуски, покличе на полювання офіцерів, а з ними і свого ротного командира тай напоїть їх.¹⁾ — Вельми плачливий приклад моральної низини ми маємо в особі одного з тих офіцерів; приклад взятий з урядової звістки. Поручник з того самого 5-го баталіону — Бархвиц, не маючи з чим з'їздити з Орська в Оренбург, позичив у Шевченка 68 руб; та як взяв, так і забув про позику. За два роки після позики Шевченко вдав ся до свого начальства, що б виправило з Бархвица ту позику. На лихо Шевченко, позичаючи Бархвицу гроші, не взяв з його документа, а Бархвиц з того й покористував ся; і відповів начальству, що грошей у Шевченка не позичав, та ще й прохав, щоб начальство „поступило съ рядовымъ Шевченкомъ по всей строгости законовъ за ложное предъявленіе претензій“.²⁾

Про товариство між темними жовнірами — нема що й казати. Правда були між ними теж заслані „господа дворяне“; але годі було й думати про товаришование з ними! „Доки не закинули мене до Орської фортеці, каже Шевченко³⁾ мині й на думку не приходило, що є на світі такі нащадки нашої православної громади, як отсі конфірмовані „господа дворяне“. Перший поганець з отсего лиходійного кодла вельми вразив мене своїм життєм лиходійним, найпаче, коли я почув, що й він „несчастний“, такий же, як і я засланець, значить — товариш мій і по долі і по квартирі, се б то по ка-

¹⁾ Чалий стор. 66.

²⁾ Київ. Стар. 1891 кн. 2 стор 335.

³⁾ Записки 26—28.

зармі. Слово „безсчасний“ завжди викликало мое спочутте, доки я не почув його в Ореську; тут воно стало мині таким огидливим, що я й досі (1851) не спроможу ся вернути йому колишнє значінне його. По приказу Обручова (начальник Оренбурзького війська) довело ся мині сидіти в казематі вкупі з таврованими варнаками, і там я запевнив ся, що слово „безсчасний“ більш личить отим таврованим, ніж отим „господамъ дворянамъ“.

Коли в Ореській фортеці Шевченко і зазнав дійсно товариських відносин і розваги, дак єдине між засланими туди за справи політичні Поляками. Де з ким з них він небавом сприятелїв ся і, як будемо бачити, приятелював щиро до віку.

Читати у Шевченка, опріч Біблії, спершу нічогоїсїнько не було; тим паче малюванне було б йому великою і користною розвагою; так теж малювати йому цар заборонив, і заборона тяжко нудила та мордовала його. „Скільки б можна було зробити малюнків з Киргизів, коли б не було заборонено мині малювати! писав поет-художник до Репніної 24 жовтня 1847. Дивити ся і не сьміти малювати, се така мука, яку зрозуміє тільки суцїй художник“. Не маючи права малювати, художник бажав хоч трохи задовольнити потребу своєї душі, дивлячись на малюнки. Коли його арештовано у Києві, дак одібрали в його цілий портфель малюнків його з краєвидів рідної України й иньших. Портфель той забрав київський губернатор Фундуклій. Прибувши до Ореська і гадаючи, що Фундуклій лишив портфель у себе, Шевченко вдав ся до його листом 16 липня р. 1847 і прохав переслати до його портфель і иньші речі, які одібрано у його: „в портфелі тому є ориґінальний малюнок відомого французького художника Вато. Коли бажаєте, писав Тарас, придбати собі той малюнок, дак я охоче його продам вам за ціну, яку самі положите. Я уступив би вам і види з київських краєвидів, але ж раз — що вони ще не викінчені, а в друге — вони нагадувати муть мині тут наш Київ прекрасний“.¹⁾ Фундуклій на те не відповів нічого, і от через що: коли Шевченко, ще як був в Петербурзі в арешті, довідав ся куди його засилають, прохав він шефа жандарів графа Орлова забрати у Фундуклія скриньку з красками і портфель з малюнками і вернути їх йому, Шевченкови. Орлов казав Фундуклієви переслати ті речі до III отд. і коли останнє розгляділо ті краски і малюнки, Орлов 15 липня р. 1847 написав

¹⁾ Київ. Стар. 1894 кн. 2 стор. 321.

в Оренбург оповістити Шевченка, що оті речі не варто того, аби їх і пересилати, тим то він, Орлов, звелів лишити їх в III отд.¹⁾

Таким чином мабуть на віки загинули усї оті малюнки Шевченкові і оригінальний малюнок Вата! Звістно — годї було „рядовому Шевченку“ змагати ся проти компетенції таких „знавців“ в живописи, як Орлов і Дубельт! але ж на серці художника, певна річ, вельми защеміло, коли він довідав ся, що художницьку працю його і Вата „художники III отдѣлення“ призначили мишві на снідання!

Кожна, хоч трохи осьвічена і розвинена, людина відає велику вагу листовання з кривими і з приятелями. З власного досьвіду скажу, що листи з рідного краю, рідною мовою прислані на чужину, мають невимовно велику, могутню вагу; вони не тільки наливають в серце утїхи й радощів; вони животворно бадьорять і підносять дух; вони стають певними ліками на нудьгу й сум; вони переносять дух в рідну країну; читаючи їх, якось забуваєш хоч на хвилину, що ти на чужинї; тобі здаєть ся, що в ту хвилину ти там, звідкіль лист прийшов і ведеш розмову з тим, хто прислав листа.

Так дивив ся на листованне і Шевченко; про се свідчать нам усї його листи, найпаче до Лизогуба, Репніної, до Козачковського, до Бодяньського і ин. Теж саме бачимо і в творах його, писаних на заслання; на пр.

„Хіба самому написать
Таки посланіє до себе,
Да все до чиста розказать,
Усе що треба і не треба?
А то не дїждеш ся його,
Того посланія сьвятого,
Сьвятої правди не від кого“...

Або друге:

І знов минї не привесла
Нїчого почта з України“...

Розповівши — про колишні братання і т. ин. і сумуючи, що нема листів від колишніх приятелів, поет каже:

„Вони (приятелї) з холери повмирали,
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу...“

¹⁾ Истор. Вѣстн. 1886 кн. 1 стор. 159.

Ой із журби та із жалю
Що б небачить, як читають
Листи тії — погуляю¹⁾...

От же великої утіхи листовання поет наш не мав на заслання, трохи що не до самого кінця року 1847. Він вельми нарікав за се: „було на собаку киць, то влучиш в друга, читаємо в листі його до Андрія Лизогуба, а як пришлося до скруту, так съвятий їх знає, де вони поділи ся! чи не вимерли, крий Боже! ні, здраствують, та тільки відцурали ся свого друга безталанного! Бог їм звидить! як би вони знали, що єдине слово ласкаве тепер для мене паче всякої радости! Так що ж — не догадливі!“

Одначе таке наріканне не про всіх приятелів Шевченкових було правдивим. Ледви хто з них і відав, куди саме доля закинула поета і куди адресовати листи до його. А скоро в кінці жовтня він обізвав ся і подав свою адресу до Репніної й Лизогуба, дак вони не гаючись відповіли йому. Мині не відомо жадного листу, писаного Шевченком після лютого аж до жовтня р. 1847, опріч того наведеного в горі листу його до Фундуклія. Але може бути, що він і писав, і легко можливо, що були і такі „щирі приятелі“, що одержавши листи від „рядового“, та ще засланого в далеку фортецю, не тільки не відважували ся відповідати, але з переляку палили швидче листи засланця. Нічого в сьому разі дуже чудного і не відповідного звичаям нашого заляканого духу і приголомшеного життя я не бачив би.

Запевне відомо досі тільки те, що з Ореська Шевченко вислав листи до дїйсне щирих своїх приятелів — до Лизогуба і до Репніної 22 і 24 жовтня р. 1847, і знати, що вони не загаляли ся відповідати. В листі 11 грудня Тарас дякує Лизогубови за відповідь і пише: „я з самої весни не чув рідного щирого слова. Я писав туди (на Україну) де-кому, а вам першим Бог велів розважити мою тяжку тугу в пустинї... Бодай і ворогови моему лютому не довело ся так карати ся, як я тепер караю ся! Ви питаєте: чи не покинув я малювання? радий би я його покинути, так не можна і страшно мучу ся, бо мині заборонено писати і рисовати. А ночі, ночі! Господи! які страшні та довгі, та ще й у казармі! Добрий мій друже! голубе сизий! пришліть ящичок (скриньку) вашу, де є вся справа, (малярська), альбом чистий і хоч один пензель Шаріюна: хоч інколи подивлю ся, то все таки легше стане.“²⁾

¹⁾ Кобзар 1876 т. I. стор. 232 і 248.

²⁾ Чалий стор. 68.

В першому листі до княжни Репніної, писаному з Орська 24 жовтня р. 1847 ¹⁾, горопашний страдальник каже: „я тепер чеврію в киргизькому степу, в убогій Орській фортеці. Ви зареготали б, коли б тепер мене побачили. Внобразіть собі вайлового салдата, гармизу розпатланого, не голеного, з величезними вусами. Ото і буду я. Сьміх, а сльози котять ся. Що діяти! Мабуть я мало притерпів на своїм віку, і колишні мої страждання, як прирівняти їх до теперішніх, дак то були сльози дитини. Гірко! невимовно гірко. А до всього того мині заборонено малювати що б то не було і писати, опріч листів. А тут таки сила нового. Киргизи такі мальовничі, такі оригінальні і простосерді, самі просять ся під олівець, і я божеволію, дивлячись на них. Які прекрасні голови і раз-у-раз поважність без найменших гордощів. Дивити ся і не сьміти змалювати! Се такі муки, які зрозуміє тільки суцїй художник! От вже більш півроку я нічого не відаю про наше письменство. Перешліть до мене твори Гоголя — Письма къ друзьямъ — і Чтенія Московскаго Археологическаго Общества, що видає Бодяньский“.

Таким чином бачимо, що Шевченка з одного боку — гризла пудьга і скорботи, а з другого — геть чисто нічим і ні з ким було розважити йому тугу. Куди б він не повернув ся, до чого б не взяв ся, замість розваги зазнавав ще більшої туги. Далека чужина, смердяча казарма, барабан, муштри, темне і п'яне товариство, сварка, лайка, бійка... Без краю голий степ, — Киргизи, — спокуса писати й малювати, — і заборона чинити те і друге! Яких ще гірших обставин пекельних можна було приміркувати за для поета-художника!

Є ще одна річ, що під таку тяжку годину стає иноді розвагою: се що-денні записки, куди й Тарасови можна б було вилити хоч одну краплю гіркої трути з течії що-денного життя жовніра-засланця. Виливаючи в ті записки болі отруєної душі, — поет-художник був би лишив нам найкоштовнійший матеріал життєписний. Чи захожував ся біля сїєї розваги Шевченко? Питанє цїкаве, важне і занадто темне. З листу його до Репніної, ²⁾ писаного 27 лютого р. 1848, знати, що він наче б то й брав ся за що-денні записки. „З того дня як прибув я до Орської фортеці, пише він, я пишу свій дневник. Я думав переслати до вас хоч одну сторінку з його. Але ж таке одноманітне, сумне, що я сам злякав ся і спалив свої записки на сьвічці. Не гаразд я зробив: потім жаль мині стало моїх запи-

¹⁾ Київ. Стар. 1893 кт. 2 стор. 262.

²⁾ *ibidem*.

сок, наче нені своєї дитини, хоч би та дитина і каліка була“. Десять років після сього, коли Шевченко запевне вже знав, що цар звелів визволити його з заслання, він дійсно взяв ся з нудьги писати свої щоденні записки і там на першій стороні (12 червня р. 1857) написав: „Записки мої годило ся б мині розпочати з того часу, коли мене висвячено в новий сан, се б то з року 1847. Дості був би вельми здоровий і вельми нудний зшиток. Згадуючи про ті минулі сумні десять років, я вельми радію, що тоді не прийшла до мене думка завести зшиток на записки. І про що б я записував туди? Воно правда, що впродовж отих десяти років я дурно бачив те, що не всякому доведеть ся побачити. Але як я дивив ся на все те? Так, як з осторожного вікна через ґрати дивить ся узник на веселий поїзд весільний. Самі споминки про те минуле, що бачив я за десять отих років, кидають мене в жар! А що ж би було як би я списав оту темрявну декорацію і розповів про тих грубіянських лицедіїв, з якими судило ся мині справляти монотонну драму десятилітну?“

Таким чином з одних тих самих уст маємо дві діаметрально супротивні звістки, написані тією ж самою рукою. Яку ж з них треба прийняти за певну? Чи року 1847 Шевченко, перебуваючи в Орську, писав чи не писав свій „дневник“?

Коло сього питання спиняв ся і професор М. І. Стороженко¹⁾ і став на тому „що трудно няти віри, що б поет в сьому разі зовсім забув про свої перші записки щоденні, що б пам'ять не нагадала йому такого значного вчинку з його скорботного життя. Можна гадати, що він сьвідомо потаїв правду, бажаючи не підводити своїх добрих начальників; бо їм запевне дісталось би, коли б дійшла звістка, що у Шевченка, на перекір забороні, була спроможність що небудь творити („сочинять“)“. Гадки і виводи проф. Стороженка мене не вдовольняють; жадним чином не можна мині з ними згодити ся, бо маємо факти, що супротивно стоять проти них. Перш за все Шевченко був людина правдива, і найменшого приводу не було йому „таїти правду“ в записках р. 1857 і таїти їх перед самим собою. Остерегати ся йому, як гадає д. Стороженко, зовсім нічого було: він в червні р. 1857 був визволений вже *de jure*, а *de facto*, дякуючи новопетровському комендантові І. О. Ускову, перебував за такими обставинами, що годі було сподівати ся йому ревізії паперів в його, а коли б така й стала ся, дак він зовсім

¹⁾ Київ. Стар. 1888 кн. X.

Записки Наук. Тов. ім. Шевченка.

був забезпечений, що записки його в руки ревізорів не попадуть. Доказом сього, oprіч фактів, про які буде ще річ, стає нам зміст записок. Ганебні вирази в тих записках про своє начальство, про Перовського, Обручова, Орлова і навіть про царя Миколу свідчать, що Шевченко не вважав на обережність і зовсім не турбовався бажанням, щоб не підвести свого начальства. Тай не можна було йому й підвести: він добре тямив (мене дивує, що проф. Стороженко не зауважив на се), що коли б навіть записки його р. 1857 і попались в небажані руки, дак згадка в них про записки р. 1847 ніяким чином не могла ні на зерно нашкочити нікому: раз через те що з того часу минуло вже 10 літ; земля приняла старого царя, а новий дав амністію Шевченкови; а в друге, що на зрушення заборони писати і він і начальство, яке було біля його р. 1847 — давно вже спокуювали. Та на заборону писати Шевченко на першому заслання не дуже й уважав, — як се небавом побачимо, — за що й заплатив вельми дорого.

Одначе ж з того, що думки і виводи д. Стороженка не оправдані, саме питання не перемінило ся і стоїть, як і стояло.

Знаємо, що дійсно пам'ять у Шевченка була добра і зрадити йому в такому значному факті вона не могла. Чи вже то не була правда, коли Тарас писав до Репніної, що писав записки і спалив їх?

Записки щоденні — за сім місяців нового життя, за новими обставинами в чужині, — повинні бути великим, грубим зшитком; бо записувати було про що. Значить і спалити їх серед ночі в казармі на свічці діло не легке. Палячи, не можна було не надимити в казармі так, що дим шибонув би в ніс сонним жовнірам, розбудив би їх, і вони, певна річ, наробили б галасу, і Тарас не минув би кари.

Але ж не можна гадати й того, що б Шевченко в листі до Репніної писав неправду.

Таким чином питання зістаєть ся без певної відповіді; а на мою гадку було так: Шевченко не писав записок чи дневника р. 1847, а робив собі тільки коротенькі замітки і написав їх такий маленький зшиточок, що його легко було „спалити на свічці“, і ще легше забути про його.

III.

Сума обставин життя жовніра, найпаче життя в казармі в неволі, на чужині, не могла не вплинути і на фізичне і на психічне здоров'я Шевченка. Він занепає спершу на ревматизм, а в осени р. 1847 в фортеці між жовнірами прокинула ся страшна цинга, — не минула вона і Тараса.¹⁾ Недуг ревматизму так розвивав ся, що начальство мусіло дозволити Шевченкови на час недугу перебрати ся з казарми на приватну квартиру — до якогось уральського козака. Здаєть ся, такому дозволу сприяв новий командир роти. Немає звістки, чи довго хорував Шевченко, і який саме час він жив не в казармі; але не буде помилки гадати, що час сей був невеликий, не більш як місяць²⁾, і скоро полегшало йому від ревматизму, начальство, не вважаючи на цингу, перегнало його знов в казарму. З листів до Репніної і до Лизогуба знати, що в кінці жовтня Тарас перебував в казармі і про недуг нічого ще не писав; в листі до Лизогуба 11 грудня він вже каже: „до всього лиха треба було ще й занедужати; в осени мучив мене ревматизм, а тепер цинга; у мене її зроду не було, а тепер така напала, що аж страшно“. В листі до Василя Лазаревського Тарас 20 грудня р. 1847 між иньшого писав: „опріч всіх лих, що душу мою катують, Біг покарав мене ще й недугом тілесним. Занедужав я спершу ревматизмом — тяжкий недуг; та я все таки потроху боров ся з ним, і лікар, спасибіг йому, потроху помагав, і я прозябав собі (чеврів) хоч у поганій та вольній хатині; также бачте, що б я не малював (бо малювати мині заковано) свого недугу (углем у комині), то й положили за благо перевести мене знов в казарму до люлек, смороду і зику. Став я потроху привикати, а тут спіткала мене цинга люта, і я тепер мов Іов той на гноїщі, тільки мене ніхто не провідає. Так мині тепер тяжко, так тяжко, що як би не надія, хоч коли небудь побачити свою безталанну Україну, то благав би Господа о смерті. — Так Дніпро крутоберегий

І надія, брате!

Не дають мині в неволі

О смерті бламати.

¹⁾ У Чалого — лист до Лизогуба стор. 68.

²⁾ Отсе коротке перебування не в казармі сталося приводом якомусь Е-ву подати в „Самарській газеті“ звістку (передруковану в З о р і 1894 р.) будім Шевченко жив в Орську не в казармах, а окремо на квартирі у козака.

Іноді нудьга так мене за серце здавить, що (без сорома казка) аж заплачу. Як би все те розказувати, що я терплю тепер, то й за тиждень не розказав би... Попроєть Перовського (генерал-губернатора), що б він хоч з казарми мене визволив... як би мині рисовати (малювати) тільки можна було, то б я і не журився б собі в сїрій шинелі, поки дійшов би до домовини"...¹⁾

Ніщо ж як не малювання і спричинилося тому, що начальство, не вважаючи на цингу, перегнало поета-художника знов до казарми. Перебуваючи на приватній квартирі, Шевченко не спроможен був не малювати і „намалював (так писали до мене з Орська) якусь картину на висше начальство і комусь її показав. А орське начальство, скоро довідалося про ту картину, одібрало її, знівечило, а Шевченкови веліло зараз же перебратися знов до казарми“.

Ось яка аллегорія була намальована на тій картині; як розповів М. Н. Бажанов: ¹⁾ на малюнку стояло українське село з усіма аксеуарами південної природи. На першому місці стояла старенька хатка, обгороджена високим частоколом. Блакитне небо — іноді охмарене; з за хмар інколи пробивається соняшне проміння і через щилини високої горожи золотить хатку мальовничими узорами. Лицем до горожи, а спиною до хатки стоїть міністер освіти (граф Уваров). У його в розставлених руках розгорнена салдацька шинеля сїра; він наставляє її проти сонця, що б затулити проміння, не дати йому сьвітити на хату і таким робом хату держати в темноті.

Що до психічного становища, то вже саме перебування 2 місяці в тюрмі, опити, не людсько-сувора конфірмація і заслання жовніром в Азю — повинні були пригнобити Тарасів дух. В Оренбурзі поклонники його земляки: Сергій Левицький, Лазаревські, Александровський і иньші своїм сердешним привітаннем трохи підбадьорили були поетову душу; але ж коли він прибув до Орська — де все було новим для його і природа і люди і їх звичаї, і де він на власні очі побачив — яку „широку тюрму могилу“ приготували йому судді III отділення — він не минує повинен був підупасти і підупав духом.

Професор Стороженко з першого листу Шевченка до Репвіної виводить, що Шевченко, яко суцїй Українець, силкується вдарити лихом об землю і гумористично глянути на свою долю; але се йому

¹⁾ Р. В. 1895 N 242.

не вдасть ся.¹⁾ Правда: в листі до Лазаревського²⁾ 20 грудня р. 1847 Тарас признаєть ся, що він „спершу сьміливо глянув в вічі своєму лихови і думав, що то була сила волі, аж ні! то була гордість сліпа. Я не розгледів дна тієї безодні, в яку впав. А тепер, як розгледів, дак душа моя убога розсипалась, мов пилина перед лицем вітра. Не по християнськи, брате мій! знаю, пише він далі, а що ж діяти? Опріч того, що нема з ким щире слово промовити, опріч нудьги, що в серце впила ся мов люта гадина, опріч всіх лих, що душу катують, Бог покарав мене ще й недугом тілесним“...

Те, що Шевченко називає в сему листі „сліпою гордостію“, була властиво натуральна реакція великого духа правди й самосвідомости — проти самовласти та лиходійних вчинків над ним Дубельта, Орлова й інших: почала ся вона ще разом з арештом і стояла до приїзда в Орськ. Тим то бачимо, що коли везли арештованого Шевченка з Київва до Петербурга, коли він був в тюрмі і на опитах, він був веселий і жартовав. Але ж Орськ, хоч і не зламав його духа, бо суще великого духа не можна зламати, — але причавив, приголомшив. Ще і в Орську якийсь час, мабуть доки не занепав на ревматизм, а ще гірш на цингу, — Тарас силковав ся підтримувати реакцію свого духа; але ж вже в липні помічаємо, що в душі його починає творити ся все оте, що він висловив Лазаревському і в чому до того часу не хотів і сам собі признати ся. Почуття приголомшености і підупад духа, без Тарасової волі, пробили ся наоколо і показали себе незримо для самого Тараса. В листі його до Фундуклія бачимо виразні ознаки того, що психічна сторона поета вискочила з нормальної колії. — Ознаками тими стають мині ортографічні помилки. Хто хоче уявити собі не нормальне становище змученої душі поета, нехай зауважить ортографічні і стилістичні помилки в російських писаннях его. Правда, що Шевченко ніколи без ортографічних помилок по російськи не писав; але ж ми бачимо, що з часу заслання його вони зростають, більшають, бачимо їх найбільшу рясноту в листах писаних 1847—1853. Потім вони потроху все меншають і вже під кінець року 1857 приходять, можна сказати, до своєї первісної норми. Взявши на увагу Тарасові листи писані по російськи в р. 1849, 47, 50 і 57 — я спостерігаю в першому одну ортографічну помилку пересічно на 11 слів; в другому — на 6; в третьому на 7; в останньому на 12.

¹⁾ Киев. Ст. 1888 кн. X.

²⁾ ibidem 1891 кн. 2.

Річ давно відома, що в ортографії, і взагалі в писанню, як і в розмові, відбивається становище людського духа. Теж відома річ, який тяжкий вплив на душу чоловіка має цинга. Зазирнувши в Шевченків лист, писаний до Лизогуба під час того недугу, ми помічаємо там незвичайно грубі ортографічні помилки. На пр. наймення власні: Біг, Одесса, Іванович і т. ин. Тарас починає з маленької літери. Трохи згодом в листі до Репніної бачимо ще більші гріхи проти російської граматики на пр. „какбы, отосна“ і т. ин.

Таким чином, хоч би Тарас і не сказав був нам того, що сказав в листах до Лизогуба, Репніної, до Лазаревського про тяжке становище його духа, дак ми б довідались про останнє з самої лишень ортографії і стилістики його листів

Та, кажу ще раз, при тих обставинах, в яких він опинився по привізді в Орську фортецю, дух його жадним чином не міг бути в тому нормальному становищу, в якому він був звичайно до арешту. Жадним чином не можна було йому не вийти з колії нормальної. Можна тільки дивувати ся тому, що пережиті Шевченком в Орську, потім в Оренбурзі і в Новопетровському обставини, утиски і гнобительство не довели його до божевілля. Се показує нам назвичайну міць його духа взагалі, міць його духово-морального організму.

IV.

Новий — 1848 рік поет наш зустрів „наче той Іов на гноїщі“.¹⁾ Лихо дієть ся зо мною, тужить він в листі до Лизогуба,²⁾ та не одно, а всі лиха впали на мою голову: одно — те, що нудьга і безнадія давить мое серце, а друге те, що не здужаю: з того часу як привезли мене в сей край, перетерпів ревматизм і цингу, а тепер зуби і очи так болять, що не знаю де діти ся, і чи не чудно — скажіть: як принесли ваш лист, мині полегшало, так що на третій день мині вже можна було писати отсеї коротенький лист“.

Листи приятелів з України вельми радовали Тараса. З новим роком стали вони приходити частійш; але ж почта тоді ходила так не хапаючись, що на пр. з Чернигова до Орська лист ішов 25 день. „Не знаю, чи зрадів би я так батькови, або матері, як вашому щирому слову“, пише він до Лизогуба 1 лютого; а коли одержав він

¹⁾ Київ. Стар. 1891 кн. 2.

²⁾ Чалий стор. 71.

від його скриньку з малярськими пристроями, дак зрадів так, „наче мада ненагодована дитина, побачивши свою матір“. Одержавши 6 березія той подарунок, поет-художник „цілїсеньку віч не спав, розглядав, дивив ся, перевертав, по тричи цілюючи всяку фарбочку, та, як її не ціловати, не бачивши рік цілий! — „Боже мій! Боже мій! пише він до Лизогуба на другий день, як одержав його посылку, який тяжкий та довгий рік! та дарма! — Біг поміг — мнув таки. Взявши в руки скриньку, я наче перелетів в малярню в Седнев! сьогодні неділя, на муштру не поведуть, цілїсенський день переглядати му твій подарунок! Передививсь, перелїчив, все, все до крихотки ціле (в скринці) і Шекспір і фарби і цисорик! На сам кінець листу, просячи Лизогуба писати, Тарас додає: „тільки Біг сьвятий знає, як я радїю, коли дійде до мене хоч одно слово з моєї бідної країни.¹⁾

Майже одночасно з Лизогубовими листами і подарунком малярським утішила Тараса своїм листом і „друг-сестра“ його княжна Репніна. Лист її Тарас одержав 12 лютого і одержавши його „немов від тяжкого сну прокпнув ся“. „Ваш лист, відповів він їй 25—28 лютого переніс мене з темрявої казарми на рідну Україну і в прекрасний ваш Яготин. Яке чудове раювання виображати собі тих, що споминають про мене! Бесїдуючи з вами, я сьвяткую 25 лютого, хоч не так чудно, як колись, але тихо пре-тихо, за те так весело так весело, як ніколи не сьвятковав, і отсю велику радість ви минї дали“.

Крапля — скрізь краплю починає падати на Тарасову душу цілющий духовий бальзам не тільки в листах Лизогуба і Репніної, і в подарунках їх, але і в листах иньших людей як от — Сергія Левицького, Олександри Пеіолівни, Лазаревського, Чернишова. Лизогуб і Репніна прислали йому книжок, тих саме, яких він бажав, дві книжки творів Шекспіра, твори Лермонтова, „Евгенія Онегіна“ Пушкіна; дві книжки „Полнаго собранія сочиненій русскихъ авторовъ“ і „О подражаніи Христу“. А тим часом і ротним командиром став копитан Степанов, людина не плуца і не така причеписта, як Богомолів. Він, вже не без впливу оренбурзьких приятелів Тарасових — Александрійського, Герна, Левицького, Лазаревського і иньших, почав, як кажуть, дивити ся скрізь пальці на те, що Шевченко добув собі малярські потреби і часом малював — і писав. Нарешті і з Оренбурга прийшла дуже важна звістка — і вона,

¹⁾ ibidem стор. 72.

певна річ, мала велику вагу на поблажливість Степанова й иньшого начальства. Стало відомо, що шеф жандарів Граф Орлов питає у корпусного командира Обручова — як поводить ся Шевченко; який у його „образъ мыслей“ і чи заслуговує він того, що б прохати у царя дозволу йому малювати? Начальник 23 дивізії генерал Толмачов, зібравши звістки про Шевченка, відповів Орлову 30 березія, що Шевченко поводить ся добре, службою займаєть ся усердно. „въ образъ мыслей его ничего предосудительнаго не замѣчено“ і заслуговує дозволу малювати.¹⁾ Така відповідь, вже ж, задля ореського начальства стала прямою указкою, що б воно поблажливо дивило ся на малюваннє Шевченка.

Всі отєї дрібнички дали поетови-художнику спроможність хоч трохи відірвати душу й думки від життя казарменного і хоч трошки заспокоювати серце читаннєм, писаннєм віршів і малюваннєм. Одначе перед ним ввижало ся нове лихо: похід на весні в степ. Похід вельми жахав його. Знати, що в Орську ходила ще в січні р. 1848 чутка²⁾ про сей похід, але очевидно, що Тарас не відав запевне, що то буде за похід, куди саме і за для якої потреби? Він тільки чув, що похід в степ річ тяжка, і бояв ся, що б в гурті з иньшими не вирядили і його. Чутка про похід стала під кінець лютого виразнійшою, і 28 лютого Тарас писав до Репніної,³⁾ що „на весні сподівають ся походу в степ на побереже Аральського моря, щоб будувати там нову фортецю. Хто бував в тих походах, той, рівняючи їх до життя в Орській фортеці, називає останнє едемом! Яково ж то там, коли тут едем! Одно мене журить: туди не ходить почта і доведеть ся рік, а може й три, коли переживу, не листувати ся ні з ким близьким мойому серцю!... Лякає мене теперішня хвороба — цинга, а в степу, кажуть, вона жахливо лютує! Страх! Перше я дивив ся на природу одухотворену і неодухотворену, як на найсуцільнійший малюнок, а тепер буцїм у мене очи перемінили ся: ні лїнїй, ні барв, нічого не бачу. Чи вже ж отсе почуттє прекрасного я навіть загубив? А я ж так беріг його! так голубив його! Ні, мабуть я тяжко прегрїшив перед Богом, коли так страшенно караю ся!“

Жах того сподіваного походу в степ не покидає Тарасової души; пишучи 7 березія до Андрія Лизогуба,⁴⁾ він каже: „як при-

¹⁾ Истор. Вѣстн. 1886 кн. 1 стор. 160.

²⁾ Чалий стор. 70.

³⁾ К. Стар. 1893 кн. 2 стор. 265.

⁴⁾ Чалий стор. 71.

шле Варвара Миколаївна (Репніна) обіцяних книжок, тоді я і тяжкого походу і Аральського моря і степу безлюдного не злякаюся; одна тільки туга гризе моє серце: як заженуть у степ, дак не доведеться ні одного листа прийняти, ні самому послати; бо туди почта не доходить. От моє горенько! а може доведеться рік, або й другий простерегти нікчемне море“.

Похід, що так журило Тарасову душу, був ні що більш, як приміркована урядом експедиція через степ на Аральське море, що б описати береги його й збудувати форт біля моря Аральського. З експедицією, властиво морською, під кермою капітана-лейтенанта Олексія Бутакова, мусів іти до Раїму цілий відділ оренбурзького війська і валка Киргизів з верблюдами, везучи потрібні харчі, пристрої і за для плавби по морю двоє розібраних суден. Більша частина війська того повинна була лишитися в Раїмі, яко залога, і там збудувати форт. Шевченко більш за все і боявся, що б не попасти до тієї раїмської залогі.

Бутаков родом був з Миколаївна, належав до чорноморського флоту, проживав часом в Одесі, де теж часто проживали і Репніна і Лизогуб. Я гадаю, що Бутаков — був з ними або принаймні хоч з Репніною — знайомий, і певна річ, яко людина освічена, він і без того відав про справу Кирило-Методіївців і Шевченка. Я певен, що він приїхав до Оренбурга з готовою думкою: чи не можна допомогти Тарасові, взявши його до своєї експедиції. А в Оренбурзі, се ще певніше, вдалися до його з проською про се Тарасові приятелі, і між ними капітан генерального штабу Карл Іванович Герн.

Бутаков вдався до командира оренбурзького війська генерала Обручова, просячи нарядити до експедиції й Шевченка, яко доброго маляра-художника, не минуче потрібного в експедиції, щоб змалювати береги Аральського моря.

Герн був в Обручова за адютанта, і йому поталанило напутити останнього, щоб вволив волю Бутакова. І от 5 мая бригадний командир генерал Федяєв пише до командира 5 баталіону майора Мішкова: „по наказу начальника корпусу (Обручова) прошу, щоб ви рядового з вашого баталіону Тараса Шевченка завели в реєстр тих 200 жовнірів, що підуть в 4 баталіон в Раїм, і переписали Шевченка до 4 баталіону“.¹⁾

¹⁾ Київ. Ст. 1896 кн. 2 стор. 130.

V.

Експедиція Бутакова рушила з Орська 11 мая р. 1848.¹⁾ Експедицію становили: дві роти жовнірів, дві сотки уральських козаків, гармати і 600 Киргизів. Так каже капітан Косарев; ²⁾ Шевченко в „Близнецах“ ³⁾ додає, що в обозі експедиції було 3000 возів і 1000 верблюдів.

До Раїму експедиція прибула 19 червня, значить цілих шість тижнів вона була в дорозі; а звернувши увагу на те, що з Орська до Раїму — ледви чи буде 80 миль, спостережемо, що експедиція що дня проходила менш двох миль. Воно й не диво: експедиція йшла то голим степом, то глибокими пісками, а спека стояла така, що в піску можна було спекти яйце. Подорож по отсій пустині записав Шевченко в своєму оповіданню „Близнецы“.⁴⁾ „Першого дня, каже він я нічого не бачив і не чув опріч хмари куряви та возів, Башкірів, верблюдів, на пів голих Киргизів-погоничів при верблюдах. Другого дня ранок був чудовий. Перед нами був рівний, без краю степ, застелений ковилем, немов білою скатертиною. Ніде ні куща, ні балки, нічогісенько, опріч ковилю, та й той і не поворухнеть ся, наче скаменілий, ні шелесту в степу, ні щebetання пташки; навіть ящірки нема; одно слово — нічогісенько опріч ковилю. Німо, мертво. Сонце йшло в гору і от степ буцім здригнувсь, поворухнув ся і за кілька хвилин на обрію показали ся білі хвилі срібні. Степ став морем, а бокові аванпости почали рости, більшати і в одну мить стали кораблями з розпущеними жагликами. Чари стояли не довго; за пів години степ прийняв свій вид звичайний; а з-за обрію стала показувати ся біла хмара: то був дим. Горів степ. Під вечір перед заходом сонця стало видно і біле полумя. Скоро прийшла ніч, полумя все червонійшало і наближало ся до експедиції; стало видко червоні язика; увесь обшир, видимий в день, облив ся огняними цівками. Картина була дивна!“

Дійшовши обгорілим степом на четвертий день до річки Карабутихи, де був уже форт, експедиція цілий день спочивала. Ру-

¹⁾ Туркест. губ. вѣд. 1891 N 15 і Київ. Ст. 1896 кн. 2 ст. 246. Шевченко в „Близнецах“ визначає 12 мая, а в другому місці 22 мая, але се очевидно — помилки у його.

²⁾ Київ. Ст. 1893 кн. 2 стор. 246.

³⁾ Близнецы стор. 228.

⁴⁾ Стор. 228 і далі.

шивши далі, перейшли ще дві річки Ямин-Кайрокли і Якши-Кайрокли. Фізіономія степу — все таж пустиня. Перейшовши через річку Іргиз, експедиція зупинила ся спочивати біля могили „батря“ Дустана, де стояв зліплений з глини пам'ятник. На сему саме місці учора натовп Хивинців напав на попередній обоз експедиції, кілька чоловіка було вбито, кількох полонено. „Тут каже Тарас, я вперше бачив обезголовлені тулубища людські.“

Пройшовши чотири форти, експедиція двічі спочивала біля озер, а потім ночувала й спочивала цілий день біля річки Амаловни. За отсією гнилою річкою починають ся жахливі Каракуми, себ то — чорні піски. День був тихий і палкий. Цілий день йшла бесіда про Каракуми. Хто бував там — розповідав про них жахливі річі. Експедиція рушила геть досьвіта, поспішаючи, щоб до спеки перейти піски. Алеж замість спеки, подув такий північний вітер, що люде мусіли одягати ся в шинелі і три дні не скидали їх. Опівдня третього дня вітер почав стихати і під вечер зовсім затих. До криниць було ще 10 верстов. Почала ся страшенна спека. Ніколи до того Шевченко не зазнав такої великої жадоби пити і ніколи не пив такої паскудної води, як в той день. Передовий виділ, виражений, щоб знайти і вичистити криниці, не знайшов їх. Експедиція прийшла до гнилої, гіркої і кисло-солонної води: не процідивши її, не можна було в рот взяти, бо вона кишіла вошами і мікроскопічними п'явками. Спочивши експедиція рушила далі годин за три досьвіта. Скоро почало сходити сонце, показала ся безкрая блідо-рожева рівнина. То було висхле озеро; дно його покрив тонкий пласт білої, наче цукор, соли. Такі рівнини попадали ся вже по дорозі, алеж не такі безкраї, як отся. Сьвіт сліпив очи і не давав дивити ся. Чимало людей у вечері захоровало на очи; мусіли закривати очи волосяними сїтками. Потроху — горби піскові меншали і показувала ся рівнина; а за нею далеко-предалеко синіла гора. На четвертий день після того показала ся на обрію синя смуга. То було Аральське озеро-море. Два дні по тім експедиція простовала берегами гнилих солоних озер і потім знов вийшла на рівнину з кущами саксаулу. Звідсіль два переходи до озера Камішли-баша (затока річки Сир-Дарія); експедиція рушала в ночі, бо в день не спроможна була; спека стояла 40°; на піску за 5 хвилин можна було спекти яйце. На решті зробивши ще кілька переходів, експедиція підійшла до Раїмського форту. На рівнині вал, а на валу довга казарма вкрита очеретом. От і увесь форт. На зустріч експедиції вийшла трохи чи не вся залога, з блідими, безрадіними, наче в узників тварами.

З цього коротенького нарису добре знати, яка то тяжка була подорож. Як же в сій подорожі поводив ся наш славний кобзар?

Про се маємо не однакові звістки.

Хтось Агап Федорович К. — що був за фельдфебля в одній з тих рот, що перебували в Орську, розповів¹⁾ от що: „До салдацької звичайної одежи, тим паче до походної Шевченко не був при звичаєний, бо в йому трошки пільжили (!!). Рушили в поход. День був горячий, без вітру, сонце пекло немилосердно; Киргизи покидали навіть верхні халати. Тільки що переправилися ми через річку Ор і пішли зеленим тоді ще степом, як Шевченко зразу упав. Духота повалила його. Підбігли до його офіцери, лїкарі, ротний командир почав був кричати на його, та бачить, що діло не гаразд і пожалїв його. Положили Тараса на віз і рушили далі. Небавом він очунав і поправив ся.“

Перший біограф Шевченків небіщик Маслов розповів, що увесь похід з Орська Шевченко зробив пішки, окремо від роти, яко художник-волонтер. Люде освічені, які були в експедиції, поводили ся з ним, яко з рівнею і де в чому услуговували йому. Перехоже житте цовне інтересу, новина вражіння і привітливе поводжінне начальника експедиції вернули Шевченкови колишній душевний спокій і примусили забути про сучасїє. Привіллє широкого степу, яким переходила експедиция, нагадувало Шевченкови рідні його степи українські. Раз він був здивований випалюванням Киргизами трави в степу і зараз же змалював картину тієї пожежи.

Не відомо минї звідкіль Маслов добув такі звістки; гадаю, що від княжни Репїної; а остання теж чула мабуть від когось такого, що сам не був в експедиції, а передавав з чужого голосу. — „Неісходима пустиня“ — як називав Шевченко киргизський степ, не могла нагадати йому українських степів, не могли розважити його і ті картини подорожі, які ми бачили в горі...

У другого біографа — у д. Чалого записано оповідання капітана Макшевва, що сам був у тій експедиції, через що звістки його мусимо признати більш відповідними дійсности. Макшеев в перший день походу спізнав ся з Шевченком і присогласив його до своєї „джоламейки“ (повстяна кибїтка). І Макшеев каже, що Шевченко усе йшов пішки, окремо від роти і не в одежі жовніра. Він був веселим. Походні обставини не тяжили його. В дорозі Шевченко багацько розповідав про дрібні пригоди з свого життя, але нічого-

¹⁾ Р. В. 1895 N 242.

сенько не говорив про політичні чи інші які великі привоги. З ним була одна єдина книжка — біблія; але він мало читав і нічого не писав. Про пожежу в степу і Макшеев розповів те саме, додавши, що малюнок з неї Шевченко зробив на прохання головного начальника експедиції енерала Шрейбера, йому й подаровав той малюнок.

Що увесь похід Шевченко зробив пішки, дак се знаємо і з листів його до Бодяньського і до Козачковського; але як йому тяжко й дорого дав ся той похід і плавба по морю, те ми бачити мемо трохи згодом.

VI.

Червня 19 експедиция прийшла в Раїм і заходила ся складувати судна — „шкуни“ — задля плавби по морю. Заким ті судна — одно звало ся Костянтин, друге Михаїл¹⁾ — складали та рштували — минуло більш місяця. Увесь сей час Шевченко жив з Макшеевим у кибітці останнього і змалював портрет его акварелю. На решті 25 лишня усе було „готово! Парус розпустили“ і

„Посунули по сивій хвилі
Поміж кугою в Сир-Дарю,
Байдару, та баркас чималий“...²⁾)

Шевченко ішов на шкуні „Костянтин“, де командовав Бутаков. Судно було невеличке. Команди на йому було 27 чоловіка і між ними чотири офіцери. Про останніх була на судні не величка каютка, де опріч офіцерів містило ся ще три чоловіка, між ними і Шевченко.³⁾

Два місяці „Костянтин“ ходив по Аральському морю; плавба була вельми трудна; досить вже того самого, що море було невисліжене, майже нікому з плавців невідоме; а через те доводило ся коштувати плавцям усякого лиха. Увесь час плавби Шевченко змальовував береги Аральського моря.

Два місяці час вельми малий на те, щоб вистежити, виміряти глибнню і обплити Аральське море. Але ж — скоро наступила

¹⁾ К. Стар. 1893 кн. 2 ст. 246.

²⁾ Кобзар 1876 т. 1 стор. 239.

³⁾ Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 165.

осінь — плавба по морю стала неможливою; тай харчів на суднах вже бракувало. Тим то і мусів Бутаков повернути на зимівлю. Зимувати експедиція повинна була в Новому форті — на острові Кос-Аралі — що не далеко від Раїму. До Кос-Аралу проплили 23 вересня. Тяжко було Шевченкови зимувати в отсій пустині. Здасть ся що Бутаков, Макшеев і інші осьвічені офіцери подали ся на зимівлю до Оренбурга. Залогу на Кос-Аралі правили уральські козаки, люде темні, грубіянських звичаїв і великі фанатики своєї „старої віри“. Розважав свою нудьгу Шевченко інколи тим, що ходив в Раїм; але небавом мусів лишити і сю розвагу, бо трапила ся йому чудна пригода. За увесь час, як виступила експедиція з Орська, Тарас не голив ся; виросла йому широка борода. Вона то й спричинила ся тій пригоді. Скоро він приплив до Кос-Арала, Уральці, побачивши його бороду, імкнули собі, що вже ж він ніхто більш, як не мученик за віру, і зараз дали про те звістку своєму командирови. Останній, покликавши нашого поета в захисток в очерет, упав йому в ноги і благає: „благословіть батюшко! ми про все відаємо“. Тарас і собі імкнув: зрозумів, що його взяли Уральці за попа тай поблагословив чисто так, як благословляють попи у раскольників. Осавула зрадів, поцілував йому руку, а у вечері справив такого бенкету, який Тарасови і в сні не вважав ся. Але ж Тарас догадав ся й собі, що треба бороду зголити і не бавом після того пішов до Раїму. Тут Уральці з притаєним захватом зустріли його. Начальник їх, взявши у поета благословенне, сунув йому в руку 25 карб. Тарас не взяв. Таке незвичайне безкористе так вплинуло на старого раскольника, що він побажав одговіти ся потайно в кибітці і коли можна запричастити ся з рук такого надзвичайного „пастыря — як я“, каже Тарас.¹⁾ Отже щоб не придбати собі якої незвичайної халепи через таких-от дурнів — я швидче покинув Раїм і почав голити ся двічі що тиждня. Колиб, додає поет, отака сьмішна дурниця випала де будь на берегах Уралу, де-б було і жіноцтво, не спекав ся б я так дешево. Увесь отсей фанатизм кубливьсь в уральському жіноцтві“.

Найбільшої нудьги на Кос-Аралі завдавало Тарасови те, що не приходило до його жадної звістки від приятелів з рідної України. Почта туди приходила двічі на рік, і під той час коли вона приходила, Тараса саме тоді не було в форті. Через те він на Україну ні до кого не писав; а приятелі не писали до його, бо не відали,

¹⁾ Записки стор. 168.

де він. Від 7-го березія р. 1848 аж до листопада р. 1849 не стрічаємо ніже єдиного листу ні до його, ні від його. „Хіба самому написать таки послание до себе?“ каже поет, нудьгуючи, що не має ні від кого листів, і тут же нарікає, що його усі забули! тяжко! ніби розпуку чуємо в його словах:¹)

„Неначе лютая змія
 Розтоптана в степу здихає,
 Заходу сонця дожидає...
 Отак то я тепер терплю
 Та смерть із степу виглядаю.
 А за що?... їй Богу не знаю
 А все таки її люблю
 Мою Україну широку...

Зима, сніг, вітри з своїм скиглінням і хуртовиною наганяли в наболілу душу поети ще більш туги; а як прийшла кутя сьвята, з души тієї вирвали ся ні кому не зримі ридання в посланні до Хведора Лазаревського. Він просить благає свого друзяку — згадати

... в пустині
 Далеко над морем
 Свого друга веселого
 Як він горе боре,
 Як він свої думи тяжкі
 І серце убоге
 Заховавши, ходить собі,
 Та молить ся Богу
 Та згадає Україну...
 ... Наступає сьвято!
 Тяжко його, друже-брате!
 Самому стрічати
 У пустині...
 ... Завтра в ранці
 Завне голодний
 Зьвір в пустині і повіє
 Ураган холодний
 І занесе піском — снігом
 Курінь — мою хату...

¹) Кобзар 1876 т. 1 стор. 233.

Отак минї доведеть ся
Сьвято зустрічати“...

Тяжко, сумно, скорботно...

„Треба б вмерти, так надїя
Не вмірає, брате!“¹⁾

VII.

Хмарно, журливо зустрів Шевченко рік 1849!

„Мов за подушне обступила
Мене нудьга на чужинї...
Де ж заховати ся минї?
Що діяти? Уже й гуляю
По цїм Аралу, і пишу, —
Віршую, нищечком грїшу,
Бог-зна колишніі случаї
В своїй душі перебіраю
Та списую, щоб та печаль
Не перла ся, як той москаль,
В самітню душу! Лютий злодій
Впираєть ся таки тай годї.“²⁾

Вже ж так на Кос-Аралї поета не мордовали ні салдацькою муштрою, не забороняли ні писати, ні мальовати; про таку заборону кос-аральське начальство, як се потім виявило ся, і не відало; навпаки воно бачило, що Шевченко повинен обовязково малювати береги моря Аральського. Але ж поетови, дійсно, опріч казарми, нігде було діти ся, нігде сховати ся. Казарма, чужина, заслання із усіма своїми печалами і невсипущою тугою і на Кос-Аралї лишились коли не більшими, дак такі самісенкі, якими були і в Орську. В Орську була муштра, але ж були і книжки і листи від приятелїв з рідної України. А на Кос-Арал — листи не приходили. Тут тільки й було що

„І небо не вмите, і заспані хвилї
Та понад берегом геть-геть,

¹⁾ ibidem 245.

²⁾ Кобзар 1876 т. 1. стор. 237.

Неначе паний, очерет
До долу гнеть ся. Боже милий!
Чи довго буде ще минї, — (тужить поет)
В отсїй незамкненїй тюрмі,
Понад отсїм нїкчемним морем
Нудити сьвітом?“

Нудьга страшенно гризе поета, жадної розваги нема. Показують ся ознаки душевного недугу — туги за рідним краєм... „О Господи!“ плаче він:

„Дай минї хоч глянуть
На народ отой убитий,
На ту Україну!“¹⁾

Так нудив ся — сумовав Тарас цілу зиму й весну р. 1849, аж доки не розпочала ся знов плавба по морю. Певна річ, що вона, товариство Бутакова, і ясна літня година трохи розважили поета, трохи розвіяли його журбу, може хоч стільки, скільки розважає узника соняшний промінь, попавши через узеньку щилину до темної його келїї-темниці!

На превеликий жаль не маємо жадних звісток, як поводив ся Тарас, як йому жило ся під час нової плавби по Аралу. Можна одначе гадати, що не добре. Вернувшись вже з походу, коли, значить, вражіння його стали вже ділом минулим, Шевченко писав до професора Бодяньського:²⁾ „Перейшов я пішки двічі увесь киргизький степ, аж до Аральського моря, плавав по йому два літа. Господи! як погано! аж бридко згадати, не то що розказувати добрим людям! Нудьга! Не знаю, чи карав ся ще хто на сїм сьвіті так, як я караюсь і не знаю, за що?“ — Взагалї Тарас не любив розповідати подробиць про те, як йому жило ся під час плавби по Аралу. Коли княжна Репнїна вдала ся в серпні 1849 в Оренбург до Лазаревського просячи його ради всього сьвятого, всього дорогого, звістити її, де Шевченко і що з ним, бо вона вже більш року зовсім про його нічого не відає, і коли Лазаревський звістив про се Тараса, дак останній пишучи до неї, вже вернувшись з експедиції, каже: „не богацько минуло часу, а як багато перемінило ся! Ви тепер би й не пізнали мене! колишнього поета з захватними пори-

¹⁾ *ibidem* т. II стор. 127.

²⁾ Русск. Стар. 1883 кн. IX стор. 640.

ваннями — нема тепер. Я став дуже розважним. Виобразіть собі: в продовж майже трьох років — ніже/єдиної ідеї, ніже єдиної думки натхненної; проза і проза, або ліпше мовити: степ і степ!... У мене нема тепер ні туги, ні радощів; за те є мир душевний, моральний спокій, подібний до рибячого холонокров'я. Будуще про мене — ніби не існує! чи вже ж повсечасні нещастя спроможні так скорботно переробити чоловіка? — А вже ж що так!¹⁾ В киргизькому степу і на Аральському морі є доволі цікавого; але — ви відаєте, що я ворог усяких описів; тим то й не пишу вам про отсю неісходиму пустелю. Літо минане на морі, зима в степу, в занесеній снігом дже ломей цї (наче б то шатро), де я убогий художник малював Киргизів і між иньшим намалював і з себе портрет і посилаю вам його на память про вашого безталанного друга.“

Пізнійш, вже три роки після експедиції Тарас в листі до Козачковського²⁾ 11 липня р. 1852 писав, що далекий похід з Орська на Аральське море і довге купання в морі спричинили ся тому, що у його по всему тілу, найпаче на ногах, показало ся золотушне струпе.

Що до відносин до Шевченка Олексія Ів. Бутакова і його помічника Поспелова, дак, певна річ, що вони були добрі, більш товариські. Пишучи 14 листопада до Рєпніної, Тарас просить її, як що доведеть ся їй зустріти Бутакова — „він мій друг, товариш і командир“, дак подяковати йому за братерські відносини. Таку ж подяку висловляє він Бутакову і Поспелову і в листі до Залєського, писаному в січні р. 1854.³⁾

Ще перш, ніж скінчилась експедиція, Бутаков писав до начальника оренбурзького війська, що на суднах у його перебувають унтер-офіцер Хома Вернер⁴⁾ і „рядовой“ Тарас Шевченко. Першого,

1) Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 2 і 7.

2) Основа 1862, квітень, стор. 18 — 21.

3) Київ. Стар 1883 кн. 2.

4) Чи не той отсе Хома Вернер, про якого довело ся мені чути в Дахшівці народні перекази — як він „писав ногами“, як воював поліцію“, як поліція не могла его зловити і як „Бибик (київський генерал-губернатор) наняв чарівника, а сей заворожив Вернера, отумалив його і тоді поліція злпала його, набила йому на руки кайдани, на ноги колодки, а Бибик закинув його кудись, аж на край Сибіру.“ — Я прохав секретаря Оренбурзької Архивної комісії І. І. Моровицького подати мені звістку, звідгіль і за що саме Вернер був по засланию. П. Мировицький казав мені, що в Архиві є звістка про Вернера і обіцяв прислати їх. Але звісток тих, як і деяких звісток, що прохав я про Шевченка, до мене не прийшло. Але відповідь на ті питання дає статя д. Василева про Шевченка в 2 кн. „Київ. Стар.“ 1896

писав Бутаков, я взяв на те, щоб вистежив, чи нема на Аральському побережю камяного вуголя і за для геологічних і ботанічних спостережень; і він — Вернер був в експедиції дуже користний, бо винайшов шар камяного вугілля. Останнього (себ то Шевченка) призначив в експедицію командир корпусу на те, щоб змалював краєвиди в степу і на берегах моря.“ От же, коли він — Бутаков вернеть ся до Оренбургу, так щоб до краю улаштувати добутки експедиції, йому треба буде Вернера і Шевченка, що б останній „зовсім обробив краєвиди, бо сього на морі зробити не можна було, та й гідрографічні види треба буде перевести на карту після того, як вона буде зроблена в Оренбурзі. Генерал Обручов не змагав ся і згодив ся, що б Вернер і Шевченко укуші з Бутаковим прибули до Оренбурга.¹⁾

Бутакову треба було поспішити в Оренбург, щоб швидче злаштувати за для царя й військового міністра справозданне про добутки експедиції. Тим то він, передавши свою флотилію Поспелову, взяв з собою Вернера, Шевченка і ин. і 8 жовтня поїхав з ними з Раїма в Оренбург, куди й приїхали вони 1 листопада.²⁾

VIII.

Ледви Шевченко прибув до Оренбурга, зараз зустрів його щирий його приятель і поклонник його Музи Хведор Лазаревський. „Він, писав Тарас до княжни Репніної³⁾, не посоромив ся моєї сірої (жовнірської) шинелі, першим повитав мене і спитав чи є у мене що обідати“. У Лазаревського повитали нашого кобзаря й иньші Українці, які перебували тоді в Оренбурзі; повитав і адютант Обручова Герн і запросив поета закватерувати у його. У Герна був окремий флігель (офіцина), де й поселив ся Тарас. Герн очевидно був не тільки чоловік освічений, високо розвинений але й високогуманний, вихований в любови до правди і до волі людської. Знаючи, що Тарасови небезпечно приймати листи на власну його адресу, він згодив ся, що б листи до поета приходили на його адресу. „Адресуй, писав Тарас до професора Бодяньського⁴⁾, в Оренбурзі Карлу Івановичу

¹⁾ Истор. Вѣст. 1886 кн. 1. стор. 163.

²⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2. стор. 248.

³⁾ Київ. Ст. 1893 кн. 2 стор. 271.

⁴⁾ Русск. Ст. 1883 кн. IX.

Герну, а мене на адресі не поминай. Цур йому. Герн знатиме по штемплю (по знаку поштовому), до кого той лист“.

Пошановане Українцями свого поета бенкетом відгукнуло ся й між Поляками. Заслані до Оренбургу Поляки (між ними Броніслав Залеский, Сераковський, Станевич і інші) тямали добре не тільки тяжку долю Шевченка, розуміли велику жертву в особі його принесену деспотизму і темоті, але розуміли й високі національні ідеї висловлені Шевченком в його українських творах. Тай як би то люди з такою освітою як Сераковський і Герн, з таким високо-розвиненим почуттем національним як Залеский і знов той же Сераковський, не зрозуміли б віщих бажань нашого поета: „Щоб усі Славяне стали добрими братами і синами сонця правди“ і не тямали б покликую його до „Ляхів“, де він каже:

„Подай же руку козакови,
І серце чистее подай
І знову іменем Христовим
Возобновим наш давний рай“.¹⁾

І от оренбурзькі Поляки, а їх там було тоді чимало, спорудили на честь і славу українського поета-страдальника вечірку, запросивши туди і оренбурзьких Українців — приятелів Тарасових, а також Герна і Бутакова. І з того часу гурток оренбурзьких Поляків уважав собі за честь приймати у себе нашого віщого кобзаря.²⁾

Такі повитання, певна річ, оживили, звеселили і підбадьорили дух поета, пригноблений засланням і подорожжю на Арал, а найпаче повною до того часу невідомостю ні про своїх приятелів ні взагалі про Україну.

Здавало ся, що над тією холодною кригою, що морозила Тарасове життє, займаєть ся промінь того тепла, що спроможен розтопити кригу. За п'ять день по приїзді до Оренбурга Бутаков вдав ся до головного штабу оренбурзького війська й писав, що сам Шевченко не спроможеть ся скінчити усі малюнки по експедиції на той термін, який призначив військовий міністер, а тим часом у 2 баталіоні є жовнір Броніслав Залеский, що вміє малювати, дак він, Бутаков і просить прислати до його за помічника Шевченкови отого Залеского. Сю справу, певне під впливом Герна, поталанило швидко об-

¹⁾ Кобзар 1876 т. 2 стор. 31 і 209.

²⁾ Київ. Ст. 1888 кн. X стор. 13.

орудувати, і на четвертий день, себ то 9 листопада, прийшла до Бутакова відповідь, що Обручов звелів вірядити до його Залеского і Вернера, щоб вони вкупі з Шевченком швидко скінчили геологічне описання Аральського моря, малюнки і гідрографічні карти. Тоді ж таки Обручов наказав, що б Бутаков, подаючи роботи свої, додав йому й ширше справозданє про роботи Шевченка, Вернера і Залеского.¹⁾

Таким чином Шевченкови стало можливим спекати ся казарми і муштри, жити в приватній квартирі без догляду й працювати в товаристві людей більш-менш оєвічених.

Такі умови, річ натуральна, зробили на поета добрий вплив. Лист його до Лизогуба,²⁾ писаний саме під час наведеної в горі переписки Бутакова з Обручовим, написаний доволі спокійно. „Позавчора, пише він, вернув ся я з того степу киргизького та з моря Аральського до Оренбурга тай заходив ся отсе писати до тебе. Пишу, а ще й сам добре не знаю, чи живий ти на сьвітї, чи здоровий; бо вже отсе трохи не півтора року, як ми не переписували ся з тобою ані одним словом, а за таке время богато води у море утекло, може і у вас кого не стало; бо холера, кажуть, здорово таки косила. Коли живий ти та здоровий, то напиши до мене, друже мій! не гаючись; то я тоді вже й відпишу до тебе геть про все, як мене носило по тому морю, як я у степу отім безкраім пропадав. Усе розкажу, нічого не потаю.“

Спокійним духом віє і від творів його, написаних в Оренбурзі під кінець року 1849. Написав їх Тарас тоді чимало. Знати, що скоро заспокоїла ся хоч трохи душа поета, туга його знов засьпівала голосом, правда, звичайно журливим, але до тої журби часом примішано і жартовливої іронії і зовсім нема тонів роспуки, нарікання або лютого озьвірення. Яким на пр. високо-християнським гуманізмом і спокійним ліризмом серця повного любови дишуть вірші його:

„У нашім раї на землі
Нічого крапцого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим!...“

¹⁾ Истор. В. 1886 г. кн. 1 стор. 164 і Київ. Ст. 1896 кн. 2 стор. 132.

²⁾ Чалий стор. 175.

Як спокійно - художницьки висловлює поет свою печаль, що „охватить йому душу“, коли він, дивлячись на молоду матір з маленькою дитиною, згадає собі образ

„Тієї Матери сьвятої
 Що в мир наш Бога принесла; —
 А ми, — хвала нам і хвала!
 Дарма що Бог, що ми не стоїм
 І волосочка одного,
 Таки повісили його“...¹⁾

Одно слово! оренбурзькі Шевченкові твори, коли їх прирівняємо до творів писаних під час експедиції, стають нам певним зеркалом тієї доброї переміни в настрою Тарасової душі, скоро вона вернула ся з товариства казарменного, з „смердячої хати“ до товариства людей освічених, що живуть в людському житті!

Думками він, звичайно і тепер раз-у-раз на Україні; і раз-у-раз болить його національне серце за зрабований край, за зневолений народ. Він сьпіває, що

... „Кращого немає
 Нічого в Бога, як Дніпро
 Та наша славна Україна.“

Перед ним живцем встають картини крпацтва. Він відає, що

Скрізь по славній Україні
 Людей у ярма заирягли
 Пани лукаві. Гинуть, гинуть
 У ярмах лицарські сини
 А препогані пани
 Жидам, братам своїм хорощим
 Останні продають штани“...²⁾

Одначе ж, кажу я, про такі картини він говорить без роспуки, без озьвірення.

Оселившись у Герна, маючи можливієть не носити, хоч у хаті, салдацького убрання і з душею хоч на крихту утихомиреною, Тарас

¹⁾ Кобзар т. 2 стор. 134

²⁾ ibidem 128.

з своїми товаришами шпарко взяв ся доводити до краю потрібні задля Бутакова малюнки, карти і т. инше, чого вимагав військовий міністер.

Тим часом вже ж ніхто як не Герн до Бутакова, де і як тільки можна було, говорили на користь Шевченкови про його художницький талант, про його лиху долю і про тяжку заборону йому малювати і говорили так, що б те доходило поза ними до ушей Обручова. Останній переняв ся тими розмовами і бажанням полегшити долю Шевченка. Пригадали собі, що майже два роки назад шеф-жандарів питав ся, як поводить ся Шевченко і чи можна скинути з його заборону малювати? Пригадали, що з Оренбурга дано Гр. Орлову відповідь користну задля Шевченка ще 30 березія р. 1848, але з того часу не приходило з Петербурга жадної звістки. Пригадавши се все, Обручов 20 листопада р. 1849 написав до Орлова, просячи у його відповіді, що стало ся з тією перепискою? ¹⁾

Небавом Бутаков подав Обручову опись Аральського моря, своє справозданє за експедицію і роботи Шевченка, Вернера і Залеского і додав до того 1) зроблені Шевченком малюнки гідрографічні з берегів моря Аральського; 2) геологічне описанне тих берегів зроблене Вернером; 3) сім скринок і в них 150 зразків геологічних і 4) дві скринки з 75 примірниками рослин.

Обручов був вельми з того задоволений. Д. Чалий оповідає, ²⁾ що Бутаков прохав Обручова вдати ся до Петербурга, щоб Шевченка зробили унтер-офіцером в нагороду за його працю в експедиції. Обручов би то й згодив ся і вдав ся, але з Петербурга йому відмовили, та ще й докоряли, що він на перекир царської волі дозволив Шевченкови малювати. Д. Чалий, на жаль, не подав нам основи задля такої звістки і про неї нігде більш не доводилось минї читати. А вже ж — коли б се була певна річ, дак би про неї були звістки в оренбурзькому архіві, і вже ж д. Гаршин і Василев в своїх статтях не промовчали б сего важного факту; тим паче, що Гаршин ³⁾ згадує про сю звістку, беручи її тільки з книжки д. Чалого. На мою ж думку Обручов з таким поданєм не вдавав ся до Петербурга, та й не треба було йому вдавати ся. Цар Микола повернув Шевченка в салдати, як се добре було відомо Обручову „з правом на вислугу.“ В конфірмації се право нічим не було обме-

¹⁾ Київск. Стар. 1896 кн. 2 стор. 133

²⁾ Чалий стор. 74

³⁾ Ист. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 164.

жено; не було сказано, що на те, аби зреалізувати се право, треба ще окремого царського дозволу. Обручов, яко самостійний начальник корпусу, мав повне право, аби тільки бажав того, сам зробити Шевченка унтер-офіцером; а скоро не зробив, значить не хотів; і не хотів от через що: про нагороду Шевченка Обручову ніяково було вдавати ся окремо за його одного, а вже хіба б вдаючись про нагороду усіх жовнірів, які були в експедиції. Так Обручов і зробив і про нагороду вдавав ся 30 квітня р. 1850; але, як побачимо, небавом, тоді вже Шевченко був в арешті, і вже годі було й гадати про ласку до його Обручова.

По звісткам Косарева, кожен жовнір, що був в експедиції Бутакова, значить і Шевченко, дістав по царському наказу нагороди пять рублів; але ся нагорода прийшла вже тоді, коли Шевченко був на другому заслання, в Новопетровському форті.¹⁾

Але маємо певні доводи на те, що до доносу Ісаєва — про що зараз буде бесіда — Обручов не був від того, що б полегшити Шевченкови долю иньшим яким робом. На його в сему разі впливали не тільки Бутаков, Герн і жінка його, але і ображене трохи самолюбство бюрократа.

В грудні прийшла до його вельми прикра задля Шевченка відповідь графа Орлова. Шеф жандарів 12 грудня писав до Обручова, що він вдавав ся до царя з докладом, щоб зняти з Шевченка заборону малювати, але ж цар на те не згодив ся.²⁾

Відмова не могла бути приємною Обручову вже через те, що коли Орлов запитував його, дак він відповів добре, на користь Шевченкови. Коли відмовили — значить його думку знехтовали; до того ж треба зауважити, що й відносини особисті між Обручовим і Орловим не були добрими.

IX.

Не можна не гадати, щоб відповідь Орлова знов не пригнобила Шевченка. Так воно дійсно і було. Приголомшений поет став на тому, що б спробувати ще деяких заходів, на пр. написати до поета російського Василя Жуковського, що богацько запоміг, десять літ назад, викупу його з крпацтва. Жуковський, яко вчн-

¹⁾ Киевская Стар. 1893 кн. 2. стор. 248

²⁾ *ibidem* 1896 кн. 2 стор. 134.

тель наступника трону, був добре відомий і царю і цариці. Натурально було сподівати ся, що цар не відмовив би його проханню зняти з Шевченка заборону малювати. Поздоровляючи 1 січня кн. Репніну з новим роком, Тарас писав до неї: ¹⁾ „Задля нового року мині обявили, що на весні мене знов вирядять на Аральське море. Мабуть звідтіль мині вже не вертати ся. За минулі походи не згодили ся вдати ся до царя, щоб дав мині амнестию, та ще знов нагадали пильновати, щоб я не писав і не малював. От як я зустрічаю новий рік! Чи вже й кінець мого віку буде таким журливим, як сьогоднішній день? В несчастью мимоволі ставш забобонливим. Я майже переконав ся, що вже не бачити мині веселих днів; не бачити людей дорогих моему серцю, не бачити любої моєї України. Я сьогодні пишу до Жуковського, щоб він випрохав мені дозвол тільки малювати. Напишіть і ви до його, коли знаємі з ним; або напишіть до Гоголя, щоб він про мене написав до Жуковського: вони між собою приятелі. Мене жах бере, коли я згадаю про Киргизський степ. Коли піду в степ, знов спинить ся, і може на довгі роки, а може й на віки, листованне з приятелями. Не допусти сего Господи! Пришліть адресу Гоголя, я напишу до його, по праву українського віршомова; особисто я його не знаю. Я тепер, наче той що падає в безодню: ладен за все вхопити ся. Жахлива безнадійність! така жахлива, що тільки одна філософія християньска спроможна бороти ся з нею“. Далі він просить прислати йому книжку Хоми Кампейського „О подражаніи Христу“ і каже: „едина моя втіха тепер съяте Євангеліє. Я читаю його що-дня, що-години. Колись думав я аналізувати серце матері по житю Св. Марії, Непорочної Матері Христової, але тепер! себ було взято мині за злочинство... В якому то я скорботному становищі! Нужденности материяльні — нікчемні, як порівняти їх до нужденности душі; а мене тепер кинули на жертву обох їх... Добрий Андрій Іванович²⁾ просить прислати до його усе що я намалюю і визначати ціну; але що я йому пошлю, коли у мене закуті і голова і руки“.

В листі сему, опріч виразно висловленого суму, знов бачимо околишні ознаки підупадку духа і безнадійности великі помилки ортографічні і стилістичні — і разом з тим стрічаємо певну звістку про те, що думка написати „Марію“ сплодила ся в поетовій голові майже за десять літ ще до того часу, коли

¹⁾ Київ. Ст. 1893 кн. 2 стор. 268.

²⁾ Лизогуб.

він її написав. Ся звістка дуже важна, бо вона знівечує гадки висловлені колись в одному київському виданню, буцім би Шевченко не писав „Марії“.

За десять день після листа до Репніної Шевченко пише лист до свого гнобителя-ката до начальника „III отдѣлення“ — до генерала Дубельта. Якої пекельної муки треба було зажити поетовій душі на те, щоб рука його зняла ся написати лист до Дубельта! Короткий той лист, писаний 10 січня¹⁾ р. 1850 — але який вий характерний! Читаючи його, так і чувш як тяжко ридає душа і серце нашого великого страдальника! просить він випрохати „у найяснішого монарха одну одну велику ласку: дозвіл малювати“. Що я, пише він, на своїм віку нічого злочинного не малював, так в тому здаю ся на Всемогущого Бога!“ — „Дозволом тим, читаємо далі в листі: ви наче у сліпого з очей здїмете темну полуду і оживите мою душу убогу. Літа і здорове моє, зруйноване цингою в Орській фортеці, не дають мині сподіватись на службу військову (тоб то на „право вислуги“). Прошу вас, покажіть хоч найменшу ласку до моєї долі. Господь воздасть вам за добре діло“.

З сего благання нічого не вийшло: не вблагала вона черствого серця генерала Дубельта; воно занадто було заскоринїле і нечуле до людського страждання морального. Цікава річ — чому і Дубельт і цар Микола так запекло не хотіли зняти з Шевченка найважших для його кайданів — заборони малювати? тих кайданів, які ніколи не мали задля себе жадної основи і які й досі не виведені і не можна їх вивести ні фактично, ні документально, хоч би і з погляду юстиції „III отдѣлення“. З першого погляду, коли читаємо в конфірмації власний додаток самого царя про заборону малювати, дивуємось, що в докладі Орлова нема найменшого натякання на потреби, або на привід до такої тяжкої кари, як заборона художникови малювати. Дивуеш ся сему царському додатку і мимо волі шукаєш хоч зерна якого, щоб вивести потребу такої кари, що навіть і приміркувати її не кожен вдатен. Вжеж, думаєш собі, річ найпевніша, коли-б за Шевченком були які вчинки, яко за художником, коли-б своїми малюнками він видав ся перед III отдѣленем так, як своїми поезіями, тоб про се було згадано в докладі, а тоже ні слова там; а в конфірмації несподіваний додаток: „заборонити малювати!“

¹⁾ Правда 1894, лютий.

З'ясування, хоч і неповне, причини сего додатку (швидче тільки натякання) стріваємо в Шевченковому журналі¹⁾. Він каже, що „бездушному сатрапови і прибічникови царя привидило ся, що мене випущено з крпацтва і виховано коштом царя, а яб то віддячив своєму добродієви тим, що на малював з його карикатуру. Не тямлю, звідкіль взяла ся отся дурна байка, тямлю тільки, що вона мене не дешево коштує. Гадати треба, що отсю нісенітницю сплели на конфірмації, бо на кінці присуду сказано: „найстрожайше заборонити писати і малювати“. Писати заборонили за „баламутні“ вірші українські, а за що заборонили малювати — того не скаже і сам судя верховний“.

Дійсно, як я вже казав, в докладі шефа жандарів 26 мая р. 1847²⁾ про мальоване нема ніже єдиного слова. Граф Орлов радив цареві в докладі завдати Шевченка в салдати, з доглядом, щоб „від його ні в якому разі не виходило баламутних і пашквільних творів“. А вже сам цар власною рукою додав „заборонити писати і малювати“.

Мніні здаєть ся, що царський додаток виник от-з чого. Перечитавши доклад, цар мабуть спитав: які і прощо саме „баламутні і пашквільні вірші“ написав Шевченко? Відповіли йому, що Тарас маючи на думці „Сон“ з самого царя і цариці „змалював карикатуру“. Слова „змалював“ цар взяв буквально і з серця додав абсолютної заборони малювати, — тай доки живий був не спроміг ся забути про оте „змалював карикатуру“ і не хотів скинути з Шевченка тяжкої заборони малювати.

Нічим инчим не можна з'ясовати причину отсієї мстивої кари.

Дак коли ото прийшла від Орлова така прикра відповідь, Шевченкові приятелі в Оренбурзі стали пікловати ся і впливати на Обручова, щоб чим будь полегшити поетову долю, принаймні, щоб визволити його від казарменного догляду і життя та від муштри.

Тоді саме Шевченко, скінчивши вже роботу по експедиції, взяв ся малювати портрети з оренбурзців і між инчими змалював і портрет з жінки Обручова³⁾. Вже-ж не без того, що Обручов про се відав, не без того, щоб і сама Обручова не промовила чоловікови своєму доброго слова на користь Шевченкови. Знайшов ся і добрий привід. Обручов пікловав ся вистежити шар камяного вуголя на

¹⁾ Записки стор. 19.

²⁾ Русск. Архивъ 1892 кн. VII стор. 345.

³⁾ Київ. Ст. р. 1868 кн. X стор. 13.

півострові Мангишлаку. Ходила гутірка, що на весні він хоче послати експедицію на Мангишлак. Отсе властиво і був той „поход“, про який Шевченко з таким острахом писав до княжни Репніної. Звістно, він тоді ще не відав добре про заходи приятелів. 22 січня р. 1850 Обручов писав до начальника 23 дивізії, що літом того року він хоче вирядити під проводом тямучого штейгера відділ на півостров Мангишлак, щоб вистежити в горах Кара-Тау (за 120 верстов від Новопетровського форту) камяне вуголє, знайдене там ще р. 1847. До сего виділу і звелів він вирядити Шевченка і Вернера, бо вони люде тямучі і бувалі в Аральській експедиції, вирядити їх так, щоб до початку навігації на морю Каспійському вони були вже в Гуревому-Городку, а звідгіль рушили до Новопетровського форту¹⁾. Се могло статись не ранійш квітня. Звістно, нічого вельми привабливого в отсій маленькій експедиції не було задля нашого поета, але-ж все таки не було ні казарми, ні муштри, ні догляду — і поет був би собі більш-менш чоловіком незалежним від „дядьки“ і п'яного фельдфебля. Правда, що не солодко було проміняти на степ киргизький товариське житє в Оренбурзі. Тут, осівшись на кватері у Герна, Тарас тільки номінально, як повідав небіжчик вже Хведір Лазаревський, був жовніром; ходив собі в одежі цивільній, військовій служби на опрavlяв, улаштовав собі в флітелі у добряги Герна малярську майстерню, малював та писав. Трапляло ся і так, що він, пішовши з кватири, кільки день і не зазиравав до неї, а перебував у Лазаревського. Раз якось, прийшовши в веселому дусі до Лазаревського, він написав в його записну книжочку ось які вірші, жартовливі і досі, як каже професор Стороженко²⁾, невідомі ще:

„Ой у саду, у саду
 Гуляли кокошки:
 Чорнявая білявая,
 Дзюбатая трошки“ і т. д.

Дивом мене дивує, що професор Стороженко поняв віри, що оті нікчемні вірші — то твір Тарасового пера. Я не змагаю ся проти того, що Шевченко дійсно завів їх до записної книжки Лазаревського; готов няти віри, що й Лазаревський взяв їх яко Тарасів твір, але досить раз єдиний перечитати їх, щоб переконатися, що

¹⁾ Ист. Вѣстн. 1886 кн. I стор. 164 і Кіев. Стар. 1893 кн. 2 стор. 134.

²⁾ Кіев. Ст. 1888 кн. X.

вони, хоч і писані Шевченковою рукою, то не Шевченків твір. Шевченкови часто трапляло ся в „записні книжки“ вписувати чужі вірші, звісно ніколи не видаючи їх за свої. По смерті поета не раз трапляло ся, що володарі тих книжечок друкували з них записані там Шевченковою рукою вірші, яко Шевченкові твори. Опріч наведеного в горі, я стрівав в „Русск. Курьєрі“ 1889, нікчемнійші, передруковані потім і в „Елисаветградському Вістнику“ і в „Кіев. Старині“¹⁾ вірші, ніби то Шевченкові.

„І драгуни і піхота
За Дунай ідуть,
Буде добра їм робота;
Так щасливий путь!
І Чернигів і Полтава
Вишлють козаків;
Нехай буде й наша слава
Між царських полків і т. д.

Отсі вірші „вшковорив“ би то Шевченко підчас Кримської війни (1853 – 1856) і подаровав їх якомусь Українцю, що був „въ составѣ конно козацьего № 2 полка“!! Згадаймо тільки, що Шевченка під час тієї війни мордовали в Новопетровському форті, а з'організовані тоді українські-козацькі полки зараз же рушили до Петербургу. Цікава річ — яким чином, сидячи в Новопетровську, Шевченко подаровав оті кумедні вірші „Українцю“ в Петербурзі, та ще які вірші!? діаметрально супротивні думкам і переконанню його!... Одначе не в тім сила, а в тому, що в ніби то Шевченкових віршах, поданих Лазаревським нема нічого Шевченківського; ні складу, ні розміру, ні музичности і чистоти мови; нема зовсім навіть нічого й похорого на те що зоветь ся поезією й смаком естетичним. Нема в них всего того, чого завжди повно в творах Шевченка.

X.

Таким чином в недалекій будучности перед Тарасом малячив знов Киргизький степ — і хоч не в казармі, алеж в неволі і на далекій чужині. Не диво, що душу поета часом знов охмарювала тяжка нудьга й сум:

¹⁾ 1889 кн. IV стор. 242.

„Лічу в неволі дні і ночі
 І лік забуваю — (каже поет)¹⁾
 О Господи! як то тяжко
 Тії дні минають!

Журба й сум відбивають ся по всіх листах Шевченкових, по всіх поезіях його, написаних в продовж перших чотирох місяців року 1850. Пишучи 7 березія до Репніної, він каже; „1 мая мене поженуть в степ на східний берег моря Каспійського; значить — знов спинять зносини з людьми. Отут то книжка „Мертвыя души“ (Гоголя) буде минї другом в моїй самотині: ради Бога і всего високого, пришлїть минї її. Можна-б і самому виписати її з Москви, але овва! не можна минї тепер зробити видатків на таку розкіш. У мене давно була думка прохати вас про се, та не відважував ся я, памятаючи про один журливий вечер в Яготинї. Пришлїть ради всего съвятого... Новий завіт я читаю благоговійно і у мене родила ся думка описати материне серце по житю Пречистої Діви Матери Спасителя, а друга думка — змалювати картину роспятого єї Сина. Молю Бога, щоб хоч коли небудь здійснили ся мої мрії. Коли-б минї дозволили, я бажав був в тутешню церкву римську змалювати запрестольний образ (безплатно), а на тому образї змалювати смерть Спасителя повішеного між розбійниками, але-ж ксендз не хоче молити ся перед розбійниками. Що діяти! Мимо волї знаходиш схожість віку ХІХ і ХІІ“. Про отой яготинський вечер журливий, що згадав Тарас, він пише в тому-ж таки листї так: „якась у мене з вами зайшла була розмова про „Мертві Душі“ і ви висловили ся занадто сухо. Се було минї прикро, бо я завжди читав Гоголя раюючи, а ще й те, що я в глибинї душі шановав ваш ум благородний, ваш смак і ваше ніжно-високе почутє. Минї стало тоді боляче і я подумав: от я такий нерозумний і грубий, що не спроможен ні розуміти, ні почувати прекрасного?... А з теперішних ваших думок про Гоголя я вельми радїю! ви зрозуміли суще-християнську мету його. Так! перед Гоголем нашим треба благоговіти, яко перед, людиною, надїленою, високим розумом і найніжнійшою любовю до людей... Наймудрійший філософ, найвисший поет повинен благоговіти перед ним, яко перед чоловіколюбцем. Я ніколи не покину жалковати, що минї не довело ся спізнати ся з ним особисто. В знаємости особистїй інколи покажуть ся така привабливість, що жадне перо не вдатне її списати“).

¹⁾ Кобзар т. 2 стор. 140.

Я наумисне подав отсю довгу виписку: вона не тільки цікава, вона вельми характерна про Репніну і про Шевченка: з неї знати нам Тарасів погляд і думки про Гоголеві твори, властиво погляд на реальне змальоване художником Гоголем життя реального.

„Молю ся Богови і не трачу надії, писав далі Шевченко в тому-ж листі, що коли небудь буде край мого нещастя. Тоді поїду в Седнев¹⁾ і там змалюю в церкву образ „Смерть Спасителя“²⁾).

Надію — вернути ся на Україну голубить Шевченко і в своїх віршах того часу:

„Ось для чого мушу
Жить на сьвітї, волочити
В неволї кайдани:
Може ще я подивлю ся
На мою Вкраїну...
Може ще я поділю ся
Словами-слезами
З дібровами зеленими,
З темними лугами,
Бо не має в мене роду
По всій Україні;
Та все таки не ті люде,
Що на тій чужинї“.

Далі поет благає Господа підтримати в душі його надію,

„Бо серце холоне,
Як подумаю, що може
Мене похоронять
На чужинї...“³⁾.

Надію Тарасову більш за все гріла тоді заповзятість його приятелів оренбурських, що прирадили собі ужити усіх можливих заходів і клопоту, щоб досягти коли не повної амністії Тарасови, так хоча пільги і скасування заборони йому писати й малювати.

Приклонник і приятель Тарасів — Сергій Левицький, щирий Українець, що служив тоді на добрій посаді в Оренбурзі, поїхав до Петербургу, може в своїх особистих справах, але-ж, як поба-

¹⁾ Себ то до Лизогуба.

²⁾ Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 269.

³⁾ Кобзар т. 2 стор. 141.

чимо, він міркував клопотати ся в столиці і про Шевченка. Останній через його послав листи до академіка Остроградського, до художника Чернишова, до княжни Репніної і до проф. Бодяньського. Була сподіванка, що московські і петербурзькі земляки, приятелі і знаємі Тарасові та й взагалі добрі люде запоможуть в сій справі. Здасть ся найбільш уповали на запомогу Михайла Лазаревського¹⁾ (Федорового брата): він був на службі „чиновникомъ особыхъ порученій“ у столичного губернатора, значить яко — людина добре ознаємлена з звичаями столичної бюрократії, знає і напутить до кого і як вдати ся. Їдучи через Москву, Левицький побачив ся з професором Бодяньским. Останній дав йому рекомендацію до земляка Редькина, що служив тоді при міністерстві вн. справ. 6-го березія Левицький між инчим писав до Тараса: „Ледви я достукав ся до Бодяньського; зате, коли сказав, що я від вас і маю до його лист, дак він так зрадів, немов би я говорив з ним про брата його, або про чоловіка, найблизшого його серцю. Довго розмовляли про Оренбург — як там жити, найпаче вам. Жалковали і тужили за вами у купі і набалакавшись — розійшлись немов кривняки“.

Редькин теж ласкаво повитав Левицького і теж розпитував, як жити Шевченкови, але, мабуть, не подав надії на поліпшенне долі страдальника і не взяв ся клопотати за його. Принаймні Левицький в своєму листі писав: „міні здасть ся, що сей Редькин не те що Бодяньський; знати, що він чогось боїть ся, або може він переняв ся паскудним петербурьским духом²⁾“. Бутаков тоді вже був в Петербурзі. Левицький побачив ся з ним, і він сказав йому, що „справа розпочала ся і він рушив знаємих дам, щоб вони прохали за Тараса кого треба“. Взагалі, писав Левицький, в Петербурзі є чимало людей, що згадують про Шевченка.

¹⁾ Михайло Лазаревський — з Ковтопського повіту, як і всі брати його: Василь, Хведір і Олександр — родив ся р. 1837; скінчив лицей у Ніжині, помер р. 1866.

²⁾ Лист Левицького був писаний по українськи, але його одібрали у Шевченка при ревізії, як зараз побачимо, й одіслали в III отд. Міні не прислало ні оригіналу, ні перекладу, хоч і обіцяно. Не знати чому д. Василев не відважив ся подати все го цілком листу Левицького в своїй статі (Жив. Стар. 1896 кн. 2), а певна річ, що список з того листу був у його в руках. Я беру виписки з листу Левицького в перекладі вже на мову російську, подані д. Гаришним в Ист. Вѣстн. 1886 кн. 1 стор. 168 і перекладаю їх на мову нашу. З таких двоєстих перекладів можливі і похибки; та що діяти! Инакше не можна було міні.

Не вгадати, які-б були добутки з клопоту Левицького, коли-б в сій справі не нашкодив був стількиж тяжко, скільки і несподівано, чоловік зовсім сторонний, що так люто і подло кинув новим лихом на голову поета-страдальника.

XI.

В одного з найщиріших Шевченкових приятелів в Оренбурзі К. І. Г., людини освіченої, гуманної, без краю доброї, у людини, що вельми багацько зробила задля Тараса доброго і лишила ся вірною йому до віку, була молода жінка-красуня. До неї лицяв ся офіцер Ісаєв; вона й собі горнула ся до його. Про кохання їх ходила в Оренбурзі поголоска; тайною воно було, як се звичайно буває, тільки задля мужа. Помітив і Шевченко те кохання і спостеріг, що аби Г. з господи — Ісаєв зараз до його в господу; і доки Г. сидить на службі, доти Ісаєв сидить у його жінки. Трудно, навіть неможливо було Тарасови витерпіти таку наругу над своїм другом; глибоководячливе серце його обурювало ся; він довгий час не тямив, що діяти: чи відкрити своєму другови очи, чи байдуже збочити і не втручати ся до сієї інтимної і занадто доскотливої справи? Мовчати совість не давала йому; та такиж чи чесно-б було дивити ся мовчки і не остерегти свого друга, бачучи, що під його стріху підкладають віхоть з вогнем. Нарешті помітивши раз-якось, що ледви Г. вийшов на службу, як до його жінки прийшов Ісаєв, Шевченко сів на фіякра, поїхав до Г., взяв його, привіз і привів під самі двері того покою, де панї Г. лицяла ся з Ісаєвим!... Не треба розповідати подробиць, що вийшло далі!... На паню Г. напала істерія, а Ісаєва Г. з Тарасом випровадили так, як звичайно чоловіки випроваджають таких гостей з своєї господи¹⁾.

Тай дорогож приплатив ся Шевченко за своє совістливе заступництво за родинну честь свого друга. На другий день — побитий вчора Ісаєв зробив ся „патріотом“ і подав генералу Обручову донос, що Шевченко, на перекір царському наказу, ходить в цивільній одежі, пише вірші і малює портрети. Коли саме, себ то якого дня Ісаєв подав донос — звістки не однакові, як се зараз бачити мемо. Обручов, одержавши донос Ісаєва, опинив ся, як кажуть, на роздорожжі і якийсь час не тямив куди брати: чи соб, чи цабе, чи просто шляхом. Він, звістно, і сам відав, що Шевченко малює портрети, але відав про те приватно, від своєї жінки; тепер прийшла

¹⁾ Київ. Стар. 1888 кн. X.

про те звістка до його, яко до корпусного командира. Офіцер з його корпусу обвинював жовніра з того-ж корпусу в „політичному злочинстві“, в неслухняности проти начальства і проти царя. Знехтовати донос трудно було тай небезпечно ще й через те, що в Обручова була опаска, що Ісаєв може послати, а то й послав вже по-тайний донос анонімний до жандарів, а між шефом жандарів і між Обручовим були не добрі відносини!... небезпечно було наряжати зразу й звичайне слідство: бо як не як, а воно-б могло показати, що й з жінки його, Обручова, Шевченко малював портрет!... Обручов вибрав ніби середину, з якою може сподівався, що й кози наїдять ся, і сіно буде ціле. Він покликав Герна і наказав йому взявши жандарського офіцера потрусити Шевченка і зробити ревізію паперів його. Може бути, що він сподівався, що Гери попередю остереже Шевченка і таким чином справить ревізію так, що у Шевченка нічого не знайдуть такого, щоб підтримувало донос Ісаєва. Так, мабуть, розумів сю справу і Гери; побачимо, що так він і кермував нею; та не по його вині не так стало ся. Одержавши приказ Обручова, Гери перш за все метнув ся до Федора Лазаревського, щоб він остеріг швидче Тараса, що за 1½ години його труситимуть. Алеж Тараса на лихо не було в господі і Лазаревському треба було ужити доброї праці, заким знайшов він поета. По доброму ладу треба було, не гаючи часу, зараз же усі папери, малярські пристрої і цивільну одежу винести куди небудь з Тарасової світлички; та ні! Збентежені несподіванкою Гери, Лазаревський і Шевченко взяли ся переглядувати папери та мірковаги, що з тих паперів і малюнків знївечити, а що лишити? Знївечивши чималу долю того добра, Тарас, нарешті спинив ся і запевняючи, що у його нема нічого „предосудительного“ не дав більш нічого нївечити, забувши, що в листи у його з таким змістом, якого лише-б було знївечити їх, забувши, що малярські причиндали теж річ небезпечна. Правда, що до останних дак може і він і приятелі його були певні, що в сій справі вивести ся легко: скоро Шевченко малював Бутаккову аральські види, дак не можнаж було йому не мати фарб, пензлів і т. ин. — „Годі! буде! мовив нарешті Тарас, затуливши рукою листи! лишіть хоч що не будь про інквизиторів; а то вони подумаютъ, що добрі люде й знати мене не хочуть“.

Переказую отсею сцену, так як її подав проф. Стороженко¹⁾, записавши її, мабуть не від кого більш, як не від Лазаревського. Мене трохи дивує поблажливість Герна і Лазаревського, найпаче

¹⁾ Київ. Стар. 1888 кн. X.

останнього; вжеж не можна було йому не відати, що у Шевченка є і його листи і не тямити, що хоча в листах його „ніть нічого особеннаго“, але вони свідчили, що через його руки проходили до Шевченка листи від инчих людей, а за те, як потім і стало ся, не подякують йому. Справивши ревізію, у Шевченка забрали: 22 листи, між ними сім листів Лизогуба Андрія, писаних 21 жовтня, 31 грудня р. 1847; 7 січня, 7 і 28 лютого, 7 квітня і 15 липня р. 1848; два листи від княжни Репніної, листи від Олександрії Псіолівни (поетки), від Сергія Левицького, п'ять листів Лазаревського, два від Чернишова, а останні „не відомо від кого“. Забрали книжки: Біблію, Євангеліє, О подражанію Христу; дві книжки Шекспірових творів; дві творів Лермонтова; Євгенія Онегіна Пушкіна і дві книжки „Полнаго собрания сочиненій русскихъ авторовъ“. Взяли дерев'яну скриньку з красками і пензлями, що прислав йому Лизогуб; два портфелі, і там два альбоми з українськими віршами, (між ними і „Свячена вода“ Псіолівни) з піснями і з малюнками олівцем, нарешті взяли цивільну одежу¹⁾. Шевченко знов опинив ся в арешті.

Коли саме відбула ся отся ревізія і коли саме закинули Шевченка в арешт?

Д. Стороженко каже, що справили її в страстну суботу²⁾: значить би то двадцять другого квітня. (Який безталанний був про Шевченка квітень! нагадаймо, що і вперше арештовано його в квітні!) Але Гаршин з урядових звісток оповідає, що до 12 мая Тарас просидів вже в арешті 15 день. Значить, арештовано його 27 квітня. З сего можна б гадати, що після ревізії Шевченко до 27 квітня, тоб то перші дні великодних свят, був на волі; а коли ні, і як що його арештовано зараз після ревізії, тоді, значить, ревізію справляли 27 квітня. Я більш пристаю до останньої думки; опріч того що якомсь аж млосно став думати, щоб безталанного страдальника закинули в тюрму саме за кілька годин до Великодня, і на се треба-б або надзвичайного злочинця, або не людськього серця у того, хто звелів за раз по ревізії взяти поета в арешт! — Маємо у д. Василєва дословну виписку з доношеня Обручова войсковому міністру, де сказано: велено було потрусити Шевченка і самого його „впредь содержать подъ арестомъ“. З другого боку, бачимо, що Обручов 27 квітня дав наказ, щоб Шевченка не посилати вже в експедицію на Мангашлик. Нарешті з конструкції оповідання

¹⁾ Истор. В. 1886 кн. 1 стор. 166 і Київ. Ст. 1896 кн. 2 ст. 136.

²⁾ Київ. Ст. 1888 кн. X.

³⁾ Ист. В. 1886 кн. 1 ст. 166.

про се д. Василева¹⁾ можна гадати, що приказ Обручова про ревізю, сама ревізія, арешт Шевченка і приказ не посилати його в експедицію все се стало ся 27 квітня. Шкода, що д. Василев не оголосив дословно обох приказів Обручова.

В усякому разі річ певна, що 27 квітня р. 1850 геній українського слова сидів вже в арешті в Оренбурзі на військовій гауптвахті.

ХІІ.

Гадаю я, що ревізія у Шевченка не задовольнила Обручова, і він повернув тоді справу вельми вже круто проти Шевченка. Він не тільки скасовав 27 квітня власний наказ про виряд Шевченка з Вернером на Мангишлак, а звелів вирядити його до Орська; держати там в тюрмі і пильновати, щоб просто ні до Шевченка, ні від його не йшли листи; „усї такі листи, додав Обручов в своєму наказі до командира 5 баталіону — майора Мешкова, повинні приходити попереду до мене на перегляд; а за самим Шевченком, опріч начальників баталіонного і ротного, повинні доглядати ще добронадійні унтер-офіцер та ефрейтор; вони повинні строго стежити за усїма вчинками рядового Шевченка і коли помітять за ним що будь „предосудительне“, або неслухняність його, так зараз же подавати проте звістку начальникови баталіону, а сей зараз повинен донести мині, надписуючи на пакеті „потайно, і до власних рук““.

12 мая, значить — день в день через два роки після того, як Шевченко виступав вперше з Орська в степ, знов повели його степом в Орськ і тут закинули в каземат, — між колодників і таврованих варнаків³⁾.

Взагалі знати, що Обручов так переполошив ся знайденими при ревізії у Шевченка річами, як бачили і ще бачити мемо — зовсім невинними, немов би Шевченко з цілою Киргизькою ордою підступав воювати Оренбуржчину! З переполоху, як небавом буде знати, Обручов не вагав ся потаїти правду і ужити вчинків противних елементарним змаганям совісти. Переполошившись Обручов поспішав счинити бучу і в Петербурзі. 23 мая він одіслав до військового міністра усї одібрані у Шевченка папери і малюнки і писав: „стало мині відомим (а звідкіль саме — про те промов-

¹⁾ Київ. Ст. 1896 кн. 2-стор. 135.

²⁾ Истор. Вѣстн. 1886 кн. 1 стор. 166.

³⁾ Записки Шевченка стор. 27.

чав), що „рядовий“ Шевченко носить цивільну одягу, малює і пише вірші. Я тієїж години звелів потрусити Шевченка і самого його тримати в арешті. При ревізії знайдено у Шевченка тільки один поношений старий цивільний сурдут; листи від ріжних людей, писані переважно мовою українською; два альбоми з віршами та з піснями українськими і з малюнками на них олівцем. Найпаче між листами видаєть ся лист мовою українською писаний 6 березія з Петербурга урядником Оренбурської кордонної комісії — Левицьким. Подаю переклад з сего листу. Варто уваги і лист двох братів Лазаревських — один з них служить в Петербурзі при губернаторі, а другий теж „чиновникомъ особыхъ порученій“ при голові тутешної кордонної комісії генералі Ладженському. Знати з листів, що де-котрі листи до Шевченка пересилано через Лазаревського, та через урядника з тієїж комісії Александровського¹⁾ (родом з Чернигівщини як і Лазаревські, на ймення — Михайло).

Як бачимо генерал Обручов обвинувачуючи Шевченка за те, що не слухав ся царської волі і малював, потаїв ся перед міністром і не сказав, що сам же він, по просьбі Бутакова вирядив Шевченка в експедицію саме на те, щоб малював види і карти, і отся мета виразно висловлена в усій переписці Обручова з Бутаковим про Шевченка. Мало сего: і потаївшись, Обручов, зовсім вже не совісно, звернув свій вчинок на другого.

В Петербурзі теж переполошили ся; вдарили на івалт, що у Шевченка знайдено стару жупанину! Івалту запомогло й те, що про всю отсю колотнечу сполошений жупаниною генерал Обручов написав навіть до державного канцлера графа Несельроде.

З яким поспіхом вели сю справу, знати з того, що за два тижні, з того дня як Обручов послав донесенне військовому міністрови (23 мая), встигли з воєнного міністерства повідомити шефа жандарів, а сей — доложити царю, повідомити про царську волю військового міністра і нарешті 7 червня дежурний генерал головного штабу військового генерал-адютант Ігнатев написав до Обручова! Ігнатев писав, що цар, вислухавши справоздане шефа жандарів про всю отсю справу, звелів: „рядового Шевченка за те, що непослухав ся царської заборони писати і малювати, зараз же посадити в суворий арешт і держати в арешті, доки не буде зроблене слідство про виноватих, що не догляділи за тим, щоб Шевченко не писав і не малював. Роблячи-ж слідство, уважати, що начальник 5 баталіону і всі близші начальники повинні бути покараними за

¹⁾ Київ. Ст. 1896 кн. 2.

те, що допустили недогляд над таким злочинцем, про попередню вину якого вони відали“¹⁾).

У купі з тим шеф жандарів граф Орлов немов умисне, щоб більш роздратовати Обручова проти Шевченка, не пропустив нагоди зачепити Обручова ще й з другого боку. Повідомляючи його 10 червня, що переписку про Шевченка він Орлов провадив тільки з військовим міністром та з ним Обручовим, а більш ні з ким, та й то ще по-тайно, він прохав Обручова: „чи не буде він такий ласкавий, щоб відповів: з якої річи він уважав потрібним про всю отсю справу написати до державного канцлера“?

Хоч як хитро підступив Орлов, а проте Обручов зумів викрутити ся й вивести себе. Він відповів, що незадовго перед тим голова кордонної комісії генерал Ладигенський прохав його на посаду радного комісії постановити Федора Лазаревського. Тим часом з Шевченкових паперів стало знати, що Лазаревський листовав ся з Шевченком. Отже зовсім би було не зручно, щоб на посаді радного комісії була така людина, яка мала зносини з „рядовим“ Шевченком, що перебуває під строгим доглядом начальства. Тим то він, Обручов, і вдав ся до графа Несельроде, щоб не робив радним Лазаревського, а зробив Костроменникова.

Таким чином Орлов побачив, що не можна причепити ся до Обручова, та й замовк про Лазаревського. Правда — бачив він, що Лазаревський вже розжив ся від Обручова на покуту за свій „тяжкий гріх“. Не відомо мині чим спокутовали свої „гріхи“ інші приятелі Шевченка, найпаче Сергій Левицький? Говорено мині не в одно: хто казав, що його вигнали з служби, а хто додавав ще, що й вирядили його на заслання кудись на північ. Говорено мині, що й Бутаков би то не уник від покути і попав під догляд поліції і жандарів. Дивного в сему-б нічого не було, коли і за нашого часу — се річ звичайна!

Одержавши наведений в горі наказ військового міністра з висловленою там царською волею, Обручов 23 червня дав наказ начальникови 2 баталіона підполковникови Чигирю справити формальне слідство над Шевченком, а на другий день послав наказ до орського баталіонного командира, щоб тримав Шевченка в арешті і скоро слідчий скаже прислати Шевченка до Оренбургу, дак вирядити його степом, під строгою вартою, посилаючи вартовими одного унтер і не менш трох звичайних жовнірів²⁾).

¹⁾ Истор. Вѣст. 1886 кн. 1 стор. 168.

²⁾ Ibidem 170.

От яким страшним Обручов уважав нашого поета! Але, спасибіг Чигирю, він не покликав Шевченка до Оренбургу і тим не дав йому міряти пішки степом трохи не 600 верстов (до Оренбургу і назад) і мордовати ся по степних тюрмах. Чигир сам поїхав до Ореська, і тут цілий тиждень робив слідство.

Лишня першого привели з каземату до Чигиря на опит Шевченка. Перш за все Чигир казав попови Петру Тімашеву усовістити Тараса, щоб він на опиті говорив правду. Питання Чигиреві і Шевченкова відповідь нічого нового і цікавого дуже не дають нам; знати, що річ вела ся звичайним шляхом формальним, і що Шевченко не дуже таїв ся. Цікавше за все те — показало ся, що Шевченко на вірність „службы Его Императорскому Величеству не присягавъ...“ З погляду формального недогляд се великий, і Чигир зараз почав питати начальника баталйону: чому Шевченко не присягав? Майор Мешков відповів, що військовим звичаєм до присяги приводять новобранців (некрутів) зараз скоро їх приймуть до військової служби. Шевченка прислано з Оренбурга до Ореська вже „рядовимъ“. Тож то він — Мешков — і гадки не мав, що Шевченка не привели під присягу в Оренбурзі і прислали не заприсяглим в Ореськ¹).

Правда була за Мешковим. Останній, довідавшись тепер, що Шевченко не заприсягав, зараз же казав привести його під присягу. До присяги приводив съвященик Павловський, і був при тому підпоручник Ростопчин.

Хтось Г. П. Даценко, що р. 1886—89 служив у війську в Ореську (людина очевидно вельми мало освічена, бо у його Новопетровський форт на Аральському морі!) каже, що він на власні очі бачив в Ореському архіві лист тієї присяги, підписаний після слова „аминь“ так: „Рядовой Тарасъ Григорьевъ сынъ Шевченко“; алеж д. Даценко „не пригадав собі ні року, ні місяця, ні дня, що визначені на тому листі“²). До річи сказати, що д. Даценко примітив, що в архіві нема вже паперів урядових з тих, що належать до Шевченка. Даценко чув, що все, що було цікавого про Шевченка, „взято вже з архива (не відомо ким) і одіслано до Петербургу“.

Слідчий Чигир на опиті притьмом питав Шевченка: „чи то твої твори вірші одібрані у тебе? якого року і місяця, і де ти їх писав? Хто був при тому, як ти їх писав, або виявляв, що то твої вірші? Коли, де і при кому ти робив оті малюнки олівцем, що у тебе взяли при ревізії?“

¹) Ibid. і Київ. Ст. 1896 кн. 2 стор. 140.

²) Київ. Стар. 1893 кн. 2 стор. 257—261.

Тарас відповів на се: „вірші „Свячена вода“ твір Олександри Псіолівни, дістав я їх в Орську р. 1847, при листі, на який не відповідав. Вірші і пісні мовою українською не мої твори, а пісні народні. Я позаписував їх р. 1846 на Волині, Подолі і по Київщині, вони були вже в „III отд.“ і звідтіл мині їх вернули. Більшість малюнків одібраних у мене я робив р. 1846 на Україні, а деякі на Аральському морі по наказу Бутакова.

На сам кінець опиту Шевченко додав, як він розумів заборону йому писати: „я розумів, що мині заборонено писати тільки твори, недозволені законом, тому то р. 1847 і писав я до начальника штабу корпусу жандарів (до Дубельта) просячи дозволу малювати портрети й пейзажі. Отсе й доводить, що я не гадав, що мині заборонено писати і листи до кривих і до знайомих“¹⁾). Певна річ, і цар Микола і Орлов і Дубельт — так само розуміли заборону писати; та инакше її і не можна розуміти; бо в конфірмації виразно іде річ тільки про „сочиненія“ (твори) а не про листи. Значить: річ очевидна, що Обручов наказуючи 24 липня р. 1850 заборону Шевченкови писати листи без цензури його й инчого начальства, зробив се безправно і надужив своєї власти тільки тому; що Шевченкови, яко жовніру — годі було скажити ся. Алеж суд історії не може лишити без догани таке, цілком непотрібне надужитє.

Чигир, скінчивши слідство, подав його 5 липня до Обручова, а Шевченка лишив в арешті. Тим часом шеф жандарів Орлов повідомив військового міністра, що, розслідивши одібрані у Шевченка папери, він переконав ся, що „сей жовнір винен тим, що, невважаючи на царську заборону, дозволив собі писати і малювати і часом носив цивільну одежу. Ні в віршах, ні в малюнках, які одібрано у його нема нічого злочинного, тільки в деяких малюнках є сцени „неблагопристойні“ так само і в тих листах до його ріжних людей, що одібрано у його, опріч листу Сергія Левицького, висловлено саме тільки дружне почутє і бажанє клопотати ся про шільгу задля долі Шевченка. Взагалі Шевченкові папери не показують, щоб він тримав ся колишнього „образа мыслей“, або щоб писав, чи малював пашквілі“.

Бачимо, що Орлов наче-б то й по людськи виводив Шевченка: і очевидна річ, що коли за Шевченком нема жадної вини політичної, опріч, в найгіршому разі, зрушення дисципліни, так ні за що й карати його. Такої думки був і Орлов і писав далі:

¹⁾ Київ. Стар. 1896 кн. 2 ст. 145.

„Коли слідство, яке зробило військове начальство, нічого инчого не виявить, дак досить з Шевченка й того, що він висидів в арешті, тільки треба строго впевнити йому, щоб він ні в якому разі не відважував ся зрушати царську волю — себ то заборону писати і малювати, а начальству треба загадати, щоб пильно доглядало за тим.

До такої думки Орлова пристав і цар, і затвержуючи її власною рукою додав: „в тому, що Шевченко ходив в цивільній одежі більш виноваті Шевченкові начальники, треба, щоб їх за те покарано“.

Отсе повідомлене Орлова дежурний генерал головного штабу генерал Ігнатєв переказав 30 червня Обручову.

Таким чином до Обручова майже разом прийшли і слідство зроблене Чигирем і повідомленне Ігнатєва. З першого йому видно було, що жадної нової провинности за Шевченком Чигир не вистежив. Значить, відповідно не тільки справедливости й закону, але й царській волі — годило ся Шевченка випустити швидче на волю і на тому покласти край його справі. Атже чоловік просидів вже в казематі більш трьох місяців: хиба сего мало, за те що в хаті замість шинелі — ходив в жупанині?

XIII.

Так ні-ж! Обручов не підліг ні під логіку ні під справедливість, ні під закон! — Знати, що останні слова царської резолюції зачепили його самолюбство! зза якогось там „рядового“ Шевченка, та ще політичного „злочинця“ цар зганьбив підручних Обручову Шевченкових начальників: тим самим він, хоч і не просто, а натяканем, зробив догану й йому, генералу Обручову. В серці його прокинуло ся щось похуже на почуте помсти. Замість того, щоб відповідно царській резолюції випустити Шевченка на волю і не звязувати з волею останнього — рахунків і кари начальникам за недогляд, Обручов, лишивши Шевченка в неволі, в казематі, примірковав собі усе лихо за „недогляд“ звернути на голову майора Мешкова і 21 липня написав¹⁾ до міністра військового, що „провиною того, що Шевченко, вийшовши з Орєька в експедицію Бутакова, листовав ся і малював на Аральському морі карти і види, було те, що коли Шевченка переписано з 5 в 4 баталйон; дак начальник першого Мешков не повідомив в Раім начальника

¹⁾ Київ. Стар. 1896 кн. 2 стор. 147.

останнього про царську конфірмацію р. 1847 над Шевченком. Алеж, додав все таки Обручов: Шевченко малював види і карти задля уряду, бо вони потрібні були Бутакову; і Шевченка він — Обручев — тримає і тримати ме в арешті, доки не прийде відповідь його, міністра, на отсе останнє доношеннє¹⁾.

По наказу міністра, граф Ігнатєв 9 серпня відповів Обручову, що слідство, зроблене Чигирем, нічого нового не показало задля обвинувачування Шевченка.

Коли так, скажу я, дак і треба було виконати тільки царську резолюцію, що затвердила думку Орлова про те, що Шевченко досить вже покараний; алеж міністер не завважав навіть на те, що після царської резолюції Шевченко, зовсім вже без всякої провини і без всякої потреби, сидить в казематі цілих два місяці, не кажучи вже про те, що до того просидів 1½ місяця, і таким чином та кара, яку і Орлов і цар признали відповідною, з ласки Обручова подвоєна. Міністер звелїв Обручову, випустивши Шевченка з каземату, переписати його з 5 баталіону в який будь инчий, далекий, і вирядивши його туди, строго наказати начальству, щоб найпильніш доглядало, аби Шевченко не писав і не малював. Опріч того велїв відповідно покарати і тих начальників, що не доглядали за Шевченком як він ходив в цивільній одежі і виряджаючи його в експедицію, не написали до Раїму про заборону Шевченкови писати і малювати²⁾.

Знати, що й після сего оренбурзьке начальство не вельми хапало ся випускати Шевченка з каземату. Трохи не цілий місяць минуло від часу наведеного в горі наказу військового міністра, заким Обручов 5/17 вересня р. 1850 звелїв випустити Шевченка з орського каземату і під вартою вирядити його до Новопетровського форту; начальникови тієї роти, до якої піде Шевченко в Новопетровському форті строго наказати, щоб пильно-препильно доглядав за Шевченком сам, як він поводитиметь ся, а опріч того і найпаче звеліти добронадійному унтер-офіцеру і ефрайтеру пильно стежити за всіми Шевченковими вчинками, і скоро помітить за ним що-будь таке, що не личить, або неслухняність його, дак туж годину оповіщалиб про те ротного начальника, а останній повинен зараз же подавати доношенє до його, Обручова. Нарешті ще раз строго наказати ротному командиру, що найменша поблажливість Шевченкови викличе сувору кару. Цивільну одежу Шевченка „яко

¹⁾ ibidem.

²⁾ ibidem.

цілком непотрібну йому“, Обручов велів продати і гроші за неї віддати Шевченкови.

Але на сему не скінчила ся ще справа „недогляду“ за Шевченком. Обручов велів комендантові Орської фортеці Недоборову взяти Шевченка на опит: „коли саме і до кого він ходив в цивільній одежі?“ Шевченко відповів, що „кватеруючи в домі Герна, дійсно він мав у себе цивільну одежу, носив її тільки у себе в хаті і ні куди в ній з хати не виходив“. Хоча супротивне словам Шевченка ні від кого і нічим доведене не було, алеж Обручов велів спитати у підпоручника флотских штурманів Поспелова (Бутаков, виїздячи з Оренбурга з початку р. 1850 до Петербурга, передав команду Поспелову), з якої річи він допустив, що Шевченко ходив в цивільній одежі? Поспелов відповів на те, що Бутаков Шевченка йому не передавав; Шевченко при йому не був і потреби в йому не було вже тоді, як Бутаков виїхав.

З формального боку помилка Бутакова була в тому, що виїздячи, він не сказав, щоб Шевченка, як скінчила ся експедиція, вирядити назад до роти, а Поспелов і скористовав з того, бо дійсно на руку йому було сказати так, як він відповів.

Бутакова тоді вже не було під начальством Обручова; алеж йому була охота сяк чи так а допекти Бутакову, тим він в листопаді написав до дежурного генерала головного штабу, що коли у Бутакова не має жадних доказів на те, що він, виїздячи з Оренбурга, лишив Шевченка при Поспелову, так треба усю вину скласти на самого Бутакова за те, що він не повернув Шевченка в корпусний штаб або до баталіону.

От на сему і край усіх певних звісток про Бутакова. А в сій справі за цивільну одежу Шевченка прийшов кінець тільки 10 листопаду р. 1851, коли велено було за недогляд покарати майора Мешкова (начальника орського баталіону) тим, щоб виправити з його 23 карбованці і 67 коп. тих грошей, що видані були Чигиревн на подорбж його в Орськ на слідство.

З Орська повели Шевченка етапом через Уральск в Гурев Городок. На превеликий жаль не маємо певних звісток ні про те, коли саме рушив той етап з Орська, ні про те, скільки верстов з Орська до Гурева, а через те неможна за певне визначити того часу — який мордовано поета на етапі, доки він прибув в Гурев Городок. З Уральська виражено його 8 жовтня на човні під вартою унтер-офіцера Булатова¹⁾. До Гурева приплив той човен не піз-

¹⁾ Русская Стар. 1891 кн. 5 стор. 436.

нійш 12 жовтня, а згадавши, що про висилку Шевченка Обручов дав приказ 5 вересня, ледви чи зробимо яку помилку, сказавши, що поет плентав ся по степу в етапі з Орська до Гурєва не менш як цілий місяць.

З Гурєва до Новопетровського форту повезли Шевченка 13 жовтня човном через Каспійське море під вартою. За чотири дні — 17 жовтня хорунжий Єрикленцов привіз в Новопетровський форт рядового з політичних злочинців Тараса Шевченка, записаного по наказу Обручова в 4 роту під догляд штабс-капітана Потапова¹⁾. От на сему й край першого заслання Шевченка.

XIV.

Таким чином дякуючи доносу прапорщика Ісаєва і з „ласки“ генерала Обручова та військового міністра теній українського слова Тарас Шевченко, зроблений „політичним злочинцем“, з першої своєї широкої тюрми-могили — в Орську перейшов в нову, як бачитиме мо — геть гіршу могилу в Новопетровському форті, викопану про него ніким більш як не Ісаєвим та Обручовим. Отся остання могила й доконала нашого поета. Не легкий задля його і не близький був шлях з однієї могили до другої. На те, щоб перейти його, треба було мордовати поета спершу п'ять місяців арештом в казематі, а потім більш місяця в етапі! — Як бачили ми справа йшла черепашою ходю. Хватали ся арештувати, та не хватали ся випустити з арешту. Шевченко правду сказав, що „оскільки швидко і з запалом справляють у нас приказ арештувати, остільки мляво і холодно виконують наказ визволити; а наказ іде від тієїж самої особи і справляють його тіж самі органи. Чому така різниця?“²⁾.

Питанє не тільки цікаве, але вельми важне і варто воно того, щоб коло його помізковав кожен, кого природа наділила мозком вдатним мізковати по людськи. Ріжниця, на яку зауважив поет-страдальник відома всьому загалу і стає вона скрізь по світах певним доказом того сумного факту, що там, де вона панує, люде якось призвичаїли ся до неволі, не цїнять навіть особистої свободи чоловіка і не доросли ще до того ступня культурного розвитку, на якому воля людська стає чоловікови дорожшою за все на світі. Серед нації дійсне культурної не можна нікому самовольно неволити чоловіка; зневолити горожанина можна тільки

¹⁾ *ibidem*.

²⁾ Записки стор. 17.

тоді, коли на те є певна потреба, викликана нестемно певним фактом, фактом злочинного, законом забороненого вчинку такого, що за його закон наказує неволю особисту.

Шевченка Обручев неволив в казематі і в етапі пів року і покарав його новим, більш тяжким засланнем. Коли згадаємо, що Орлов з Дубельтом неволили Шевченка в тюрмі менш двох місяців, а знайшли за ним який таки злочинний факт — писання баламутних віршів мовою українською — так мимо нашої волі виникає питанє: за яке саме злочинство так тяжко неволив і покарав Шевченка Обручов?

Спробуймо найти на се питанє безсторонню відповідь з погляду не кажу вже справедливости і права, але хоч з погляду бюрократизма і військової дисципліни.

Обвиновачували Шевченка, що він, яко жовнір ходив в цивільній одежі.

Сего обвинувачування нічим не доведено. Доведено тільки, що у Шевченка була цивільна одежа. Сего жадному жовніру не заборонено. Доведено — властиво тільки сам Шевченко признав ся в сему, що в цивільній одежі він ходив тільки у хаті у себе на кватері, а більш ніде. В сему факті жадного злочинства нема; нема навіть найменшого зрушення військової дисципліни або простої неслухняности; бо жадному жовнірови не заборонено у себе в хаті носити цивільну одежу.

Далі обвинувачували Шевченка, що він писав (листовав ся-б то тільки). Але-ж з царської корфірмациї ми бачили вже, що йому не було заборонено писати листи. Сам Дубельт пояснив Шевченкови що заборонено йому писати тільки „сочиненія“ (твори), а не листи до кривних і до знаємих; він сказав Шевченкови, вчитавши йому царський присуд, що він має право писати листи. Се Дубельт довів і тим фактом, що принявши від Шевченка листи до його з засланья, не обізвав ся проти його за писанє тих листів. Инакше-б він написав до Обручова зараз, скоро одержав Шевченків лист. При ревизії не взято у Шевченка жадного його твору, значить перед очима міністра і Обручова зовсім не було ніже найменшого хоч би абиякого факта, яко доводу того, що Шевченко зрушив заборону писати. Знайдені у Шевченка листи, як признав ся і сам шеф жандарів, змістом своїм, опріч Сергія Левицького, нічого недоброго не виявляють. А лист Левицького хоч і був змісту такого, що, з погляду жандарів, не можна не уважати „недобронадійним“, так Шевченко-ж не відповідав на той лист Левицькому і зовсім ні з чого фактично не знати, як поет дивив ся на зміст того

листу. То взагалі він ні в якому разі не повинен був ставати виноватим за зміст чужого листу: вина того — хто писав лист.

Нарешті останнє обвинувачуване Шевченка було в тому, що він на перекір царській забороні малював. Дійсно Шевченко малював; але що? малював, правда, портрети, малював і портрет жінки Обручова, алеж слідство сего не довело, воно навіть ніде й не згадує про се. Ні Чигир, ні хто инчий й не питав у Шевченка про малювання портретів, бо тямилі, що виринув би і портрет пані Обручової. Таким чином виноватили Шевченка єдине за малюване краєвидів і гидрографічних карт з Аральського моря. Алеж Шевченко робив се за повною згодою самого Обручова.

Обручов, на некористь Шевченкови, навіть на шкоду йому потаїв перед своїм міністром і перед шефом жандарів про свою згоду і дозвіл малювати Шевченку в експедиції Бутакова, однак-же і в його було на часок прокинулось спонукання хоч натякнути на правду і мусів він в доношеню своєму 21 червня 1850 N 104 до військового міністра все таки сказати, що Шевченко малював „для служебныхъ надобностей Капитанъ Лейтенанта Бутакова, на которого было возложено описаніе береговъ Аральскаго моря“. Не послухатись Бутакова, яко свого на той час начальника, Шевченкови не можна було. Се було-б злочинство.

Таким чином навіть з погляду бюрократизму і військової дисципліни Шевченко цілком не заподіяв нічого сенько такого, за щоб треба було його покарати хоч би якою легенькою карою, напр. доганою. А Обручов за згодою на те військового міністра покарав страдальника незвичайно тяжко... За що-ж? Відповіді на те нема!... і не буде.

Кара, наложена Обручовим на Шевченка, свідчить тільки: що вона абсолютно незаконна, грубо несправедлива і жадним вчинком Шевченка не викликана і не оправдана. Вона свідчить нам тільки про самовольство корпусного командира над жовніром; про повне знехтоване генералом Обручовим права і елементарної справедливости в відносинах до Шевченка, і про повне безправє останнього!